CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.P.
Coll. No. 656.

Title Nyāya siddhānta manjarī dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 856. Subject: Nyāya

Title: Nyāya siddhānta manjarī dīpikā

Author: Dixit Śrikantha Śarmā Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 9.3" by 5.3" Extent: 2 to 58 foll. (no. 1 missing)

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Begins abruptly.

२ = विशेषणत्वाभावप्रयुक्तविलक्षणबाधेन हेतुतावच्छेदकासिद्धेरित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रि० नातः करणत्व
प्रमितिविलक्षणप्रमितित्वेन हेतुकमितरभेदानुमानं सुकरमेवेति न कोऽपि दोषः ॥ नानुपपन्नं
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वमेवानुमितिकरणत्वं वाच्यम् । तत्र मानाभावात् ।
दूरे वन्ये भ्रमकरणत्वसंभवेनाधिकस्यावैयर्थ्यमिति तीतरभेदानुमानमनुपपन्नमित्यत आह [illegible] नेत्यादि ॥ ३५८
त्वेनानुमितित्वजातिरूपानुमितित्वावच्छिन्नकरणत्वमस्तु न च तथा[illegible]नुक्तरूपमितिमिति [illegible]धीनत्व
तुः । नत्वनुमितित्वानुमितिकरणत्वं तथा चेतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेदकहेतोरभेदात् तान न
वीनत्वेवानुमितिहेतुतया हेतौ व्याप्त्याधिकरणत्वं तत्त्वरूपव्याप्तिज्ञाने जायमाने इत्यनुमितिर्नानुमि
त्याप्यपिते [illegible] तदधिकरणत्वं तत्त्वग्रहणं भवेत् पक्षतावच्छेदकाश्रये व्याप्तिसिद्धेः [illegible] तित्व
तितया भेद इत्यवश्यपक्षः । यदि च हेतौ व्याप्त्याधिकरणत्वमेव तत्त्वेन ज्ञाते पि पक्षता [illegible] मेनावृद्धिः पुरु
व्याप्तिसिद्धेरनुदयात् [illegible] मात्र [illegible] नाशकाभावः । तत्र व्याप्तविशिष्टतरभेद [illegible] नाज भेदलक्ष्यः
प५ विशिष्टाधिकरणे धर्मावच्छिन्नतरभेदस्य निश्चितत्वादनुमितुच्छेद एव [illegible] चे [illegible] स्य
व्याप्तानुमितिकरणतया सौ [illegible] सामानाधिकरण्यस्य [illegible] मिति [illegible] तत्त्व पारिति
विभाव्यतेन्यापि उद्देश्यतावच्छेदक [illegible] सामानाधिकरण्यकेन [illegible] जन्यता
उदात्त [illegible] दृत्वानुपपत्तेरिति भेदः ॥
उच्चार्यानुपपन्नेर भावादिति । केचित्तु । नामार्थयोः

नुमितिकरणं तथाच संगतिज्ञाने सति ... संगतत्वेनानु[illegible]
द्वितीयं च निरूपणानुमितिकरणमिति परमरहस्यमनुमानु[illegible]
मंगलाचरणं करवे तत्पिकाश्चितु । अनंतर्यं चात्र ध्वंसा[illegible]
ध्वंसाधिकरणत्वं तु निरूपणाविषयो[illegible]
रूपमालादि प्रकारकनिरूपणविषये तु मानेक रणत्वमाव[illegible]
हावति व्याप्तेर्धीरणत्वानुमितिकरणमिति तिविशिष्टोपादानम् । ननु अनुप[illegible]
न्मा किं विजानन्यकरणत्वं लचणेल पर्वं तज्ञा तिमसत्वमेवेलन आह ।
अनुमितित्वं च न किं चिज्ज्ञानजन्मत्वमनुमितित्वं अपि तु जातिविशेष एवेदत्
नप्रत्यक्षादि वितिमानि व्याप्ति रिति भावः । यद्वा[illegible]निये वि[illegible]दोषालक्षणव्यपे
मेनेतरभेदानुमापकमेवैतत्तल्लक्षणं वाच्यम् इतरभेदानुमानं चानुमानं प्रत्यक्षादि[illegible]
मितिकरणत्वानुपपत्तेरेवं तत्त्वे वेपक्षाप्रत्यक्षादावतिव्याप्तेरकृतम् । तत्र चानुमितेः प्रत्य[illegible]
ज्ञाने प्रत्यक्षप्रमाणेऽपि अनुमितिकरणत्वग्रहमन्तरेण प्रत्यक्षभेदासत्वेन न व्याप्ति[illegible]
द्धिरिति लक्षणप्रयोजनमनुपपन्नमित्यत आह । अनुमितित्वं चेति । प्रत्यक्षत्वमित्यनं त
स्यानुव्यवसायानुरोधात्स्वीकृत्यावच्छेदकमनुमितित्वमेव न द्रुष्यः । नच[illegible]प्र[illegible]

मि ३ मी[illegible]

[illegible] अनुमि[illegible]प्रत्यक्षत्वात्सत्त्वं पक्षोऽनुभवसिद्धोऽनुमितिः करणत्व
तच्चकरणं दोषजन्यत्वाच्चानुमितिकरणमनुमितित्वं साक्षात्मिन्नकरणमितिशाब्दबोधोऽनुपपन्नः
[illegible]ण्यत्वाः कार्यवृत्तित्वेनानुमितित्वं करणमनुमितित्वं साक्षात्मिन्नानुमितिकरणमितिबोधो
ऽननुपपन्नः । विषयतापर्याप्त्यधिकरणोद्भवाभावेऽपि तदेकपदार्थे बोधानुपपत्तेर्मानातु । अ
[illegible]भावाद्यवानु रक्तदण्डवानिति बोधानुपपत्तेरिति भावः । अनुमितित्वमेवानुमितित्वं[illegible]त्वं
[illegible]रवादरकणीयेकमित्यत आह जन्यज्ञाने तिजन्यज्ञाने ति व्यभिचारित्वात् जन्यज्ञानधीजन्य
त्वव्यभिचारित्वाच्च जातिस्ववदन्वनुभवत्वमनुमितित्वमित्यर्थः । जन्यज्ञानव्याप्तिज्ञान
जन्यताव्यभिचारित्वात् जन्यताव्याप्तधीजन्यत्वस्य व्यभिचारित्वाच्च जातिरनुमि
तित्वं नहि तत्[illegible]पुनस्तत्तत्त्वमन्वयः । तथा च तत्तत्स्वरूपतः सत्ता वेद[illegible]तेन जाता[illegible]मिति
[illegible]ल्लक्षणत्वे न न तत्र मितिका मितिभावः । अनुमितिमत्त्वानुभवत्वमेवलक्षणमस्तु किमेतावद्दिशापरि
[illegible]त आह । मस्तत्वेति । अतिव्याप्तिरिवाकृशेति । ज्ञानजन्य[illegible]इति[illegible]ज्ञानजन्येऽनु[illegible]त्यर्थः
[illegible]अनुमानात्कारे तद्वीतित्वमनुभवत्वं धीजन्यत्वं अन्यज्ञानजन्यत्वं तथा च[illegible]ज्ञानजन्य
[illegible]त्वेनानुमानानामतिव्याप्तिरिति भावः । न व्याप्तिजन्यज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वदर्शन
[illegible]अनुमितिव्याप्तिमुपपादयति । तदीति । चानुभवत्वे हीनपर्यः । न[illegible]पत्तामिति । व्याप्तत्वमप्याप्याति
[illegible]र्थः । जन्यत्वदोषाभावेन च चाक्षुषत्वमनुभवानजन्ये निर्विकल्पकेऽयत्वेन जन्यज्ञानजन्यता

[illegible]

नत्रुप[illegible]
जन्य[illegible]
नि ९
प्रत्य[illegible]

ॐ२ व्या१

व्यभिचारि तो व्याकपतत दारपप्रन्नतहेतोर्विवाप्तिरिति जावा । तत्र संज्ञान्तस्य व्यभिचारी सुत्तायपि
तानुपपत्तम्। ननु वतीदादित्त न्यलव्यापतो व्याप्तिविकाशि व्याप्तिविवतः ज्ञानेति। मुदिन ज्ञान्युपोपा
नारेद कान्तोपाप्तिविपथेमाज अनुज्ञानजन्यत्वं निर्विक स्थलेपि [illegible] सुपत्तमा सायोन्ते सुतादर्य माउ
समात्र४ व्याज न्यज्ञानमिष्कत्विता वा प्रारतीत न्यलाव [illegible] पानरिपा । तपाच ज्ञानपादनुपादानेपिज्य
ज्ञानता नावि [illegible] ननु नादीय तैन न तु तत्पामशीवादि निक [illegible] तो सा या दलानेन्यत्वं तन निर्विकल्प तिप
केइतित दृयुलैंशितिवि भावलेन पाम वा अनुपलावात्फलमतित्व है देनहेतुनदाज स्पच तु सादेव न्यत
वाय तत्वा नुप तस्य तित दुपवादत्ताप्तानपद निवरांनतु प उं ने ज्ञान निरूपि तावाधारता जन्य
तामिल पदेइ तिन का नुपपत्ति :। [illegible] नता वा निवाद [illegible] औ प्रत्यन्दातादेश वा रणा त जन्यता मुक्त
दे७ सारि अन्य ज्ञानताव [illegible] वोनिसुक [illegible] नु सुपलग्नि करणता ज्ञानजन्यता [illegible] चारित्वमता वा१
तन्यज्ञानज न्यत्वमान [illegible] कर तानु कामल [illegible] पक्ष को देश वादरतावच्छेदक विशेषोरिति। ननु चौ८
[illegible] विजन्य ज्ञानज न्यता व्यापि चारित्व [illegible] अतिम दनु भवत्वं तत्र मिलात्मत्मीमलया चित्वा भी
तेनेस तत्राद्यपमिति तति उपमितिव [illegible] तरति देश वा प्रत्यक्षज्ञानपद ज्ञानादिरूपम
त्रज्ञानजन्य [illegible] व्यभिचारित्वं प्रतियोगि विति वावसा [illegible] तव्याप्ति निराकरोति। निर ति। उपमि
तित्व मात्र व्यलीक [illegible] पु [illegible] ज्ञानेति। तन्वमाप्त ज्ञाने लय: [illegible] पपादयति उपमितीना मि २
स्मिति। आ [illegible] तिदेशेति। गौसदृशो गवय पदवाच्य इत्याकारक तरदेशविषय ज्ञान न मन्यत्वादित्यर्थः।

४ विज्ञानीयानुभवाना ताप [illegible] न्यापितमुपपादयति न चेति। ४ [redacted] १२०८१

सर्वत्ताप्रमिति नेनोपपत्तिरिति तन्न तादृशत्तानजन्यत्वव्यापत्तं लक्ष्यं एवं च तत्र पुमिचारित स्मृतत्रा
स्मंभवान्नाति व्याप्तिरिति भाव:। स्मादनुभवानां स्मृतिशेषात्म कानुभवा जो [illegible] विशुद्धानुभ
वाभिमितिपा: तत्र शब्दश्वेयो अनुभवाना मितमय: नन्वनुभव जन्यत्वे प्राणानवपथ्यामिता मउ
त्वेन नश्वरो तनचेति। व्यभिचारीति। व्यभिचारीत्या रुपकारेतलपप्रमत्त्व मत्ते व्यव द: [illegible]
नुरयाति। अनुमितित्व मोति। ममत्वेत्यादिति। तपापतादृश ज्ञानप्रमि [illegible] तत्व हु तमो
का पुनर तत्तानुग मनवं भवं भवं पदितिभाव:। विशेषमिति। तमसोति। तत्र ज्ञानमेव [illegible] जितिवेज्ञालस्य ध५
स्मृतिः। आदेति। आत्मत्वादी त्यादिति आदिमानः न तमस्यामादि दाक्य [redacted] विषय विषय केतर्थः।
ईदं च मननेनेमाह व्यापारतो तत जन्य मानित्येतत् अक्यन्धिवारित्वादिति। तथा चेत स्प्रभाव
ज्ञानजन्यतवा न [illegible] रत्वाभाववादिव कारणमिति भाव:। नतु निदिध्यासन नोपनीलं मन
नंनु तत्वज्ञानजनकमत त्साध्यादिसाध्य ज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्विल ने वेदु तत्वात्ज्ञानेति
वे४ पदंशेति। वाक्यात्मत्व तत्त्व ज्ञान न्यमनन्य अज्ञान्माप्रं गीका रे: पिनरतिरितन्तु नाथ ग्रपुपत्
तनुपपत्ति वादेमि तत्वेन अनुमत्या त्मनोमुक्ति। निरतु चिंतनं मननं। तदुक्तं चिंतयत्त्वोपपत्ति
भिरिति। [illegible] अनुमानादेजन्य मनुमिति लाभक्षमेव। अनुमिते पनीनभाव न निपिधे न
नसंभवत्र विशेष कतामंन्त्रवात लिंगोपहितलैंगिक भाने प्रमाण भावेन लिंगविषयापेक्ष

स्यानुमितौ ज्ञानासंभवाच्च तथा च शब्दज्ञानजन्यत्वस्य व्यभिचारित्वं तत्राव्याप्तेः। तत्रासमवेतमनन्तर्भाव्य ज्ञा
तिपदं देयमिति। ज्ञानत्वाव्याप्यव्याप्यमनन्तर्भाव्य शब्दविषयकज्ञानप्रयोज्यत्वमेव विवक्षितमिति तत्र तु नाव्याप्तिः
किं तु। शाब्दविषयविशेषविषयकज्ञानेति। यतो विशेषणज्ञानमन्तर्भाव्य शब्दज्ञानजन्यत्वं
तत्र शब्दज्ञानादिजन्यत्वं प्रयोज्यत्वं जन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्य व्यभिचारित्वादिति भावः। तत्पात्मस्थ
जन्यशब्दज्ञानाप्रयोज्यत्वं व्यभिचारितं च प्रेतनजन्यशाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वं तद्व्यभिचारित्वमेव विवक्षितं तत्र
यद्यपि जन्यत्वव्यभिचारितत्वपदेन जन्यशाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वं व्यभिचारितत्वमेव विवक्षितमिति लीयमूतित
ज्ञानस्य विशेषणत्वाच्च शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वं माप्यत्वादेवातिप्रसंग इति भावः। ननु भक्तितु
कारणतायां जातिपदस्यानुपादानेऽपि जातिपरत्वात् भक्तत्वं ततः एवात्राप्यतिप्रसंगवारणे किं ज
तत्पदस्य प्रयोज्यत्वपरतया गौरवं तत्राह नाहं तादृशानिप्रायेणेत्याह। जातिपदं वेति। वाका
उप १ रस्य जन्यत्वपदस्य प्रयोज्यत्वपरत्वाभावेऽपि नहतिरितिस्वतनापेक्षणाहुः। तदसत्। अतः ज्ञानप्र
योज्यत्वव्यभिचारितत्वविवक्षायां ताद्दृशः स्वपरिचयाद् ज्ञानजन्याद्यपजनकत्वस्यानुमितावपि तेन तेनानुमि
तौ जन्यत्वव्यभिचारितात्वादसंभवापत्तेरिति। अतएवेति। जातेरस्य प्रानरूपात्
तिलक्षणपितत्वम्पदे व्यभिचारितावादसंभवापत्तेरिति। अत एवेति। जातेः। तद्वृत्तिहेतुभूतकिया। कव
ज्ञातिपरतादेव तत्पदं भक्तित्वेति। आत्माद्यात्मवज्ञानं भक्तिः। मोक्षपितपीतिहेतुभूता क्रिया। कव
गुणभावनिष्यत्वमस्य लक्षणे दोषो। आराध्ययक्तिज्ञानं विना लक्षणज्ञानासंभवात् ए ४
वेपूजाज्ञानं विनाफलावरेपं भावनिष्यत्वासंभवाज्जक्तिलक्षणे तयोर्ज्ञानजन्यत्व
भौ १ ॐ

व्यभिचारितत्वस्य तत्र जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारित्वस्यापि सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिः। जातिपद
स्यानुपादाने जातिपरत्वे च रतयोर्मध्ये भक्तित्वेन जातिप्रसंगादनुदिति। ननु भक्तित्वस्य जाति
जा३ त्वे ज्ञानाभक्तिरूपत्वात् तद्भिन्नत्वमाह। आदेरिति। आदिना व्यापारत्वपरिग्रहः। व्या
पारत्वस्य विशेषे व्यतिरिक्तत्वमानाभावेन तत्र यद्यनुमितित्वं नरमेव विवक्षितमार्यादयामीति प्रतीत्य पा ४
प्रत्ययेः। तादृशस्यानुपपदव्याप्यत्वं विशेषकोपाश्रितं नैव हेतुत्वमपि व्यापारतज्जातेः सावृक
त्वेन तद्वारणाय जातिपदस्यानावश्यकत्वं जातिपरत्वेऽमावश्यकत्वमिति हृदयम्। अनुभ
वपदव्यावृत्तिमाह। अनुभवपदमिति। स्मृतिवारणायेति। स्मृतिमात्रानुगतप्रतीत्या अ
नुचितं स्मृत्यन्ती प्रतिबन्धकतया तुविकतयावायविशेषमिति विशेषमाहात्म्यपासम्प्रदायशक्तः ग
त्वपः। अनुभवपदोपादाने च स्मृतिर्विभिन्नत्वमलक्षणानुभवत्वस्य तावत्तत्त्वातिव्याप्ति स्या १
भिन्नं भावः। ननु तथाप्येतादृशप्रयोजकत्वजातिमादाय वस्तुरूपसपक्षवाधाद्वाप्रतिप्रसंगः। न ग२
स्तादृशजातेर्मानाभावः। अनुमित्यादिसजातीयबाधादिप्रतिबन्धकतायाः आह। एव
निवारयितुं कारणत्वमनुभवत्वं नानुभवमपि विशेषणीयत्वात्तत्राभिप्रायो विशेषणतावच्छेदकत्वमा
... वोकिं नाम नावेरह रसगोरसादि रूपे ता पुनरेतत्वजातेरनुभवत्वव्याप्यत्वमेवैकत्वं नित्वादिस
... आह। इति। अनुभवत्वावच्छिन्नपदार्थस्य निरूपकत्वं तद्विषयतानुभवत्वप्र...
मितौ चानयोः समावेशादिति। अनुभवत्वे गमकं रागद्वेषरूपत्वं जातिः। एवं ... भिन्ना

न्यादिविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वपक्षिद्धानुमितेस्तन्त्वानन्तरं पक्षविशिष्टत्वाय
संकल्पाद्यं विशेषतया आपत्तिरिति स्वातन्त्र्यात्तन्वनुबोधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं तत्संबन्धेनानुमि
त्सा द्वेषविशिष्टानुमितित्वादिकमेव बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतापत्तिर्नाहा सिद्धेस्तत्त्वं यत्ति
न्यायः। अत एव तु बाधबुद्धेर्बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्वीकृतमता लाघवादयोग्यता ज्ञानत्वेनैव
न ब्रानां नियम ५ धूमहेतुमिति सिद्धौ तैः। अन्यत्र ... नाप्रत्तत्वा[illegible]मते। विशेषेणैवात्र त्तायप्रमत्तरे नव्याप
च्चारे तरत्तायिपः। वस्तुतस्तु अजन्यता संबन्धेन बाधविशिष्टान्ततावादिन्नं प्रतिबाधाभावस्य
हेतुतोपगमेनापलत्तानुमिता विमाधाद्रलोककार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः परोक्त्वनिवेशस्य
नैर्थक्यमित्यत्र विधिविशिष्टतावच्छिन्नं प्रति इच्छामात्रहेतुत्वेनरूपेण द्वाभ्यामनुकालेन चानुकाले
विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः। अन्यथा इच्छाया एव तेजकतेः प्रामाण्यतानावभावादिति विशेषण
विशेष्ययोर्वैशिष्ट्ये निगमनाविरहसत्त्वादिकं वक्तु तर्कमूहनीयम्। ननु च पक्षमित्तितत्वात्तोभावाकृत
योग्य मौ त्तहत्तपूर्वपूर्वविनम्यानुमित्सनुबद्धस्यायविषयत्वेमानत्वे सिद्धिः। योग्यात्म विशेषगुणानां
विषयाने संविताभावानंनुपगमात् तु केवलं व्याप्तिमामीत्सनुव्यवसायपत्तौ सिद्धेः। न चापवैनैव
हि मनुमितेर्मी त्सनुव्यवसायविषयतयानित्वत्त्वात्तद्दिशति वाचमूवहि प्रकारकानुमितित्वव्यत
द्विषयत्वेन वह्निमानुपर्वतो वह्नेवानित्सनुमित्सनन्तरं तादृशानुव्यवसायापत्तेर्वह्निनिष्ठ ५

निविधूमतामाविषलत्वस्यतद्विषयस्यावच्छेदकत्वेमान् अनुमितिः तस्याः स्वैवमात् तद्विषयतया सिद्धेरत तत्र
भावात्तत्प्रत्यक्षं वह्नितोदेश्यकविप्रतिबन्धकानुमितिस्तस्य धूमपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयानतो
रिपुविशतेनेनत्तत्त्विसिद्धिरतिदावह्नः स्यावधानादिमेरेन वाह्निर्धूमेतयाः आलोकपरामर्शजन्यानुमि
तौ अमिचारवचारणामस्वावच्छिन्नातर्कत्वलत्त्वनिरूपितसंबन्धेनधूमपरामर्शविशिष्टानुमिति
त्वस्यतत्कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे तत्त्वात्नुमितित्वमानिवेशधूमपरामर्शविशिष्टज्ञानत्वस्य
वतत्वोपगमात्त्वं तत्कोटिप्रविष्टतयापातनिसिद्धेरसंभवात्। एवं निधूमभावविशिष्टतत्त्वस्य धूम
निधूमभावकार्यतावच्छेदकतयानत्कार्यतावच्छेदकतयाषिननत्त्विसिद्धिरिति चेत्। मैवम्। वह्निनिष्ठ
विधेयतानिरूपितज्ञानतस्य वह्निमनुमितेर्मीत्सनुव्यवसायत्वविषयत्वेपर्वतो वह्निमानस्यानुमित्साप
यनन्तरमपितादृशानुव्यवसायापत्तेः। न धूमादि वह्निमापादयामीत्सनुव्यवसायस्य वह्निप्रकार
य निष्पत्तिकत्ववह्निमान्पर्वतो वह्निरसान्नस्यानुमित्सानन्तरमपितादृशानुव्यवसायापत्तावधिके पक्षी श्री
पाधकापत्तिमेव तद्विषयता वाच्यः। तन्नतायाघतत्स्वापाधमेदनाभिन्नस्या तिरिक्तस्यकत्यमेव
प्रदातुं अनुमित्सादिसत्त्वा वारला मत्वापापतं न धावानुमित्सनन्तरमापादयामीत्सनुव्यवसायस्य
आपत्तितव्यवाय्यत्वनन्तरमप्यनुमितेर्मीत्सनुव्यवसायापत्तेरनुमितित्वव्याप्तिरिति चेत्। एवं

पर्वतो वह्निदिशा । दिशाद्वयोपानन्तरम् मितादृशानुव्यवसायापत्तिः । शाब्दबोधे प्राग्दिशि [illegible]
देश्यत्वेन च रस्मिन्निर्दिष्टस्य विधेयत्वे न तत्र वह्नेर्विधेयताया आवश्यकत्वात् । अथ यथा वह्नि
पर्वतनयोर्नितयोरेवोद्देश्यत्वं विधेयभावस्वीकारे पर्वते वह्निः वह्निः पर्वत इति शाब्दबोधयोः
उद्देश्यविधेयभावे भेदात्तदेव तत्र तत्प्रसंगात् । अथ विधेयताया अनुमितित्वे न मानाभा
ब५ वः । वह्निप्रकारकत्वं [illegible] वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वाद्विधेयताया इत्या
नुव्यवसायं प्रति तन्निरूपितमनुमितित्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेन तादात्म्यप्रसिद्धिरूहेतुत्वं । काय न५
तावच्छेदकं च वह्निप्रकारकत्वेन तद्धेतुमितित्वावच्छिन्नविशिष्टज्ञानविषयकत्वान्नमतमेव । न च हेतुमितित्व
मग्रीच वाधाभावासिद्धभावतत्तत्समानमानादिकरूपा । सामग्रीविशिष्टं तु व्याप्तिवहितो न च रूपेण
तामिकतमवं वधेन । न च तत्पदपर्यवसानविधेय [illegible] विधेयताया अनुमितित्वे न हेतुत्वेवा ऽवश्य
द्विधेयताया अनुमितित्वस्य चाक्षुषादिरिति [illegible] वा च यत् । आद्यं वमाने तत्तावत्तद्धेतुकत्व विधेयता
यो ऽनुव्यवहितोत्तरत्वादिविशेषणे रवे लाघवमपरामर्शे अस्य तावच्छेदकत्वे विशिष्टहेतुत्वमापि
उक्ताति दिक् । विधेयताया हेतुत्वं गाम्बुतौ । एवम्मनुमितित्वेन तत्कारणविषयता शान्तिज्ञानवृत्तितुल हेतु
तत्वे वायत्यायामा दिविषयत्वविशेषप्रयोजनाभावाच्युतिः आद्यमात्र एवमपि तत्त्वविशेष
वनाक्षेदकरणानात् । विधेयताया मानाभावेन सामग्रीविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वमावकत्वे ६
न१

विधेयतायामितिवानुमितित्वेपिमानाभाव इति चेत् न । आद्यवेना । निरिक्त विषयतायाः अनव्युपगमेपि
आपत्सनन्तरं तादृशानुव्यवसायवारणाय बाधाभावस्यावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवात् । न ह्य
स का३ दितानुमितिसामग्रीविशिष्टवह्निप्रकारकानुमितित्वेन हेतुत्वेनैव पक्षानन्तरं तादृशानुव्यवसा
यवारणोऽतो ह्युवेनानुमितित्वस्य ज्ञानेन सम्पर्कत्वात् । वस्तुतस्तु सामग्रीजन्यत्वानुपस्थिति द
शायामपि वह्निमानुमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयात् सामग्रीजन्यताविच्छिन्नाभाववस्त्वत
यत्वाभावेन वह्निविधेयताकत्वानुमितित्वाद्वह्निप्रकारकत्वभावस्य तद्विषयकत्वावश्यकत्वात् वि
धेयतायामनुमितित्वमात्रेऽस्मिन्सिद्धः । नत्व [illegible] वा पक्षतापरामर्शादिवृत्ति न सामग्र्या विशि
ष्टज्ञानत्वसंबन्धावच्छिन्नता प्यानिप्रयुक्तियोगितावच्छेदकताकज्ञानाभाव एव न हि पक्षतादिना
चायं । तस्य संबन्धत्वे मानाभावात् । इत्यपि नियामकसंबन्धस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्व
कं तं पक्षविनेन । ननु लाघवमानस्तिलिंगस्यानुमितिकरणत्वेऽतीतानागतहेतुकानुमितेरनुप
पत्तः । तस्यानुमितेः पूर्वं परामर्शतत्वात् । अनुमानप्रत्ययामान्यात्तत्वात् व्याप्तेरेव्यावेन पक्षविशि न८
विशेषणमिति भावे तत्परामर्शत्वं न परामर्श पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्यापि [illegible] व्याप्तिज्ञानत्वेन
नकारणत्वम् एव दृश्यमाने न च इति । न निति । ननु परामर्शति । हेतुत्वाध्य अभावज्ञानादि
कमित्यर्थः । न च अभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेनवानुमितिहेतुत्वपरामर्शादि [illegible] अपेक्षया कल्पनीयापत्ति
मितिवाच्यम् । विशेषणस्य मनोग्राह्यत्वात् एव सामान्यसामग्र्याः प्रयोजकत्वेन परामर्शो

घु भावेसाध्यस्याभावात् [illegible] व्याप्ति । अत्र च पर्वतीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितापि [illegible]
[illegible] न रूपसामान्याभावस्य [illegible] न प्रसज्यत इत्यत आह । [illegible] तथा च [illegible]
[illegible] प्रतियोगितावच्छेदकत्वं [illegible] इति चेन्न केवलान्वयि [illegible] भावे [illegible]
[illegible] भाव [illegible] धूमवति [illegible] साध्याभाववत्ता [illegible] साध्याभावः । [illegible]
[illegible] भाववति [illegible] व्याप्तिः । पर्वतीयेति । [illegible]
[illegible] भावपर्वतीयत्वं [illegible] विशिष्ट [illegible] भाव [illegible] भावसमान [illegible]
[illegible] प्रतियोगिताक [illegible] भावादौ [illegible] धूमानधिकरण [illegible] साध्यतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं [illegible] भाव [illegible] विशेषणेन [illegible] इति [illegible] :
[illegible] साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न [illegible] प्रतियोगिताकाभावाधिकरण
निरूपित [illegible] तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न [illegible] वृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वं
व्याप्तिः । [illegible] संबंधावच्छिन्न [illegible] प्रतियोगिताक [illegible] भाववारणाय साध्यतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्न [illegible] तावच्छेदकावच्छिन्न [illegible] निवेशः । [illegible] पर्वतीय [illegible] भावस्य [illegible]
त्वे मः । ननु पर्वतीयवह्नित्व [illegible] पर्वतीय [illegible] विशिष्ट [illegible] नानिरूपक [illegible] वह्नित्वाव
[illegible] प्रतियोगिताकत्व [illegible] साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न [illegible] तावच्छेदक
[illegible] प्रतियोगिताकत्वाय [illegible] पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वाभ [illegible] ताव [illegible] च्छेदकताया :

[illegible] वह्नित्वप्रतियोगिताभावे [illegible] पर्वतीयत्वा [illegible] दिरूपादेः प्रसक्तानतिरिक्तत्वया पर्वतीयत्व
वह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतापि [illegible] वह्नित्वपर्याप्त [illegible] दोषस्तदवस्थ एव [illegible] भाव
[illegible] तावच्छेदकभिन्न [illegible] वच्छेदकता [illegible] निरूपकतासंबंधेन [illegible] वच्छेदकतानिरूपितसा
ध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । [illegible]
[illegible] पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य [illegible] पर्वतीयत्व विशिष्ट
वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसंगः । [illegible] भाववति [illegible] भाव [illegible]
ते [illegible] तावच्छेदकसंबंधनिवेशः । धूमाभाववति [illegible] तादात्म्य [illegible]
[illegible] वह्नि [illegible] व्याप्तिप्रसंगः [illegible] भावे [illegible] संयोगेन [illegible] व्याप्ति [illegible]
[illegible] तावच्छेदकता [illegible] व्याप्तिः । [illegible] संयोगेन [illegible] भावा
[illegible] धूमवत्ता [illegible] साध्यतावच्छेदकसंबंधेन [illegible] वह्नित्व [illegible] भावस्य सामा
[illegible] भाव [illegible] पर्वतीय [illegible] साध्यतावच्छेदकतानु [illegible]
भाववत्त्व [illegible] विशेषणताविशेषेण [illegible] एवं [illegible] ते [illegible]
[illegible] भावाभावस्य [illegible] समवायेन [illegible] साध्यतावच्छेदक [illegible]
[illegible] प्रसिद्धिः । [illegible] विशेषणताविशेषेण [illegible] भावाभाव [illegible]
[illegible] प्रतियोगिताक [illegible] दीपदिति [illegible] । [illegible] संबंधावच्छिन्न [illegible] । [illegible]

[illegible] पर्वतीय [illegible]
[illegible] वृत्तित्व [illegible]
[illegible] ज्ञेयं ॥

तद्वृत्तिः प्रतियोगिताकर्त्वं आका
साध्याभावस्य साध्यत्वं · अभावत्व स्येत्यर्थः ॥ १ ॥

४

योगिताकसंबंधावच्छिन्नाभावाभावस्य साध्यतया तन्मात्रादेः तादृशाभावे ...
कारणाभावस्य पक्षे साध्याभावाभावीयविशेषणतया ... तस्मात् वृत्तेः पूर्वं
भावाभावस्य साध्यत्वे रूपविशेषसत्तासंबंधेन भावीयविशेषणतया ...
दर्शितं इति प्रतीत्यपत्तेः अतिप्रसंगः साध्याभाववत्ताग्रहविरोधिता नियामकसं
बंधेन साध्याभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ... वादे वान्यथा दिशा ... सम
वायेन घटत्वाभाववत्त्वग्रहविरोधिता नियामकत्वसंबंधसिद्धेः असंभवात्
तत्प्रतियोगिताभावस्य वेदितव्यः · नानाधिकरणसामान्यादि इति रूपितहे
तुतावच्छेदकसंबंधेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेः आप्ततिपि चेन्न स्वाधिकरणवृ
त्तिसाध्याभाववत्त्वमिति सस्यदर्शनात् · अयमेव मविधेयमाधिकरणोऽयत्वादि सम्ब्रा नि
आप्तिः घटत्वाभावाभावस्य घटस्य स्व विशेषणतया वृत्तेः तथा च साध्याभाववत्ताग्रह
विरोधिता नियामकसंबंधेनावच्छिन्नस्यावश्यनिवेशनीयत्वे यत्र साध्याभावा
न्यत्रास्ति भावादिसत्राप्ति: ज्ञानाभावाधिकरणसामान्यादि निरूपितसाध
वत्ताग्रहविरोधिता नियामकसमवायसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति विन
त्वाधिकरणवृत्तिसाध्याभावाधिकरणतावत्त्वस्य विवक्षितत्वात् साध्या
भावाधिकरणतानुसाध्यवत्ताग्रहविरोधिता नियामकसंबंधावच्छिन्ना

के लिक सर्वे घोवृक्ष भावसत्वाद व्याप्तिः । अभावीयविशेषणतया वृत्तित्वात् ...
... विशेषणतया इत्यत्रापि ... प्रत्यक्षे ... प्रतियोगिताव... दकसंबंधेन घोव ...

व्यापकं तु
... प्रति ...

४९

चप्ररूपसंबंधोपीत्यत्र हेतुतावदित्यादि च्यत्यर्थः ॥ ४

अन्यत्र तु वृत्तिश्च रूपसंबंधेनैव तद्वाक्यादि प्रसङ्गात् साध्याभावाधिकरण
साध्याभावादिनिरूपितसंबंध रूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तिस्वरूप प्रतिसंबंध
प्रसिद्धत्वात् तद्भाववृत्त्व च सत्ताभावाभाव जिकरणतेन सत्तेनानुप
पत्त्यादित्वात् अतावृत्तिसाध्याधिकरणत्वानि विषयतावच्छेदक ...
द्वयोरपि केवलान्वयि रूपप्रमाणे ... केवल हेतुतावच्छेदकसंबंधेन व्या
वृत्तिकत्वाप्रसिद्ध्या स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्या
भावदृत्तिसामान्याभावाभावविशेषः तेन सत्ताभावान्नाधारत्वादेः न
व्यापिहेतुत्वात् अन्ये तु साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति यत्र सत्ताभावान्का
लिकत्वादावप्रसिद्धिवारणाय हेतुतावच्छेदकसंबंधमात्रं साध्या
भाववद्वृत्तियोगिकत्वस्य प्रतियोगिकत्वं तत्र भावाभावविशिष्टसत्त
त्वं व्याप्तिरिति तिष्ठाः इति नकाप्यनुपपत्तिरिति चेत् · अत्रोच्यते तत्का
लिकेवलान्वयिसाध्यकाप्रसिद्ध्या व्याप्तिलक्षणस्य व्याप्ते ।
ननु व्याप्तिनिरूपकानुमितिकारणत्वेन ज्ञायमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य
स्वतिरेक व्याप्तिवारणाय । सत्यं ननु संभवति वस्तुगत्या व्यापक
प्रसिद्धा न पिपत्ति यो निता अव्यतीयोऽयं वह्न्या कारकं
कारकज्ञानसाध्यधूमितेरूपपत्तेरलात्तत्वाहि । सा व्याप्तिः

विषयतानिरूपिताभावीयविषयतानिरूपिताधिकरणतानिष्ठविषय
तानिरूपितवृत्तितानिष्ठविषयतानिरूपिताभावनिष्ठविषयतानिरू
तथा चोक्तं पितहेतुतावच्छेदकांशे न हेतुनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठविष
लक्षणं क यताशालिज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं। तत्र प्रथमाद्यदोषे पक्षधर्मताया
व्याप्ति नस्य अपि भावेन साध्याभाववत्वृत्तीयइत्यत्र तादृशविशेष्यदर्शनकाले तदनु
व्याप्ति पपत्तिरेव। न च तदानीमनुमितिरेवेति वाच्यं। तस्यास्तदानीमनुत्
प्रतिबंधकः।१ पत्त्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत्। तथापि निरूपितावच्छेदकज्ञानस्य बाधबुद्धौ
प्रतिबध्यतया अभावो नवा वृत्तीयइति ज्ञानकालेपि प्रतियोगित क१
या वाच्यवृत्तीयइति निरूपितावच्छेदकज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावे
नानुमितेरुपपत्तेः। अन्यथा वह्निमान्निर्वह्निश्च साध्यीयवह्निवृत्तित्वज्ञा कॆ८
नस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति चेन्नैवं। अथ वृत्तित्वज्ञानस्य वृत्तित्वनिरूपिता
वच्छेदकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया प्रतियोगितया वाच्यत्वम
वे प वृत्तीतिज्ञानकाले वाच्यत्वीयइदं वृत्तित्वज्ञानस्याप्यसंभवेनानुमितिप्र
[illegible] इति निपुणतरमालोचनीयं [illegible]
रिति॥ ॥ननु नीलघटे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन नील
घटो घटान्य इत्यादि [illegible] भावप्रतियोगित्वापत्तिरिति चेन्न घटता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावनो [illegible] ई

मदसमवायिकाकृतान्यादिपदज्ञानेनसेन हेतुसमुच्चये। एवं च घटकते
पि साध्यवत्सदसमवायिकाकृतान्यादिपदस्य साध्यवत्सावच्छिन्न
प्रतियोगिताकान्योन्याभावबोधकत्वमेव। तथा च साध्यवत्ताव
च्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमेवलक्षणे लभ्य
ते तेन च नोक्तदोष इत्याशयेनाह कते। अपीति। असाध्यवत्वेति
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वं। अन्यथा साध्यवत्तत्व
स्वरूपत्वे न पार्थिवीयवह्निमदन्योन्याभावावारणात्। सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसाध्यनिष्ठा
वच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमिति
तु निष्कर्षः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभा
वविरहरूपानरवीकलत्वेपि [illegible] तन्न्याय नाव्याप्तिनिरास प१
[illegible] व्याप्यवृत्तित्वयाभेयो। निरुक्तत्वादित्या
शयव्याप्तिः। इह चान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया सर्वे योगवदन्या
न्याभावस्य [illegible] सत्तेनैवनाव्याप्तिरिति पूर्वं प्रतियोगिवैयधि
करण्यादि निवेशात् गौरवमिति न तत्र तथाविधावाकृतमिति ध्येयं॥
अव्याप्तिं निरस्यति न चेति न हीत्यर्थः। केवलान्वयीति। इदं प्रत्ये यं
वाच्यत्वादित्यादाविन्यर्थः। अप्र्येताभावाप्रतियोगित्वे केवलान्वयि

त्वे प्रमेयत्वस्य च सार्वत्रिकत्वेन तद्वदन्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः। साध्य
वदन्याऽवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुः केवलान्वयिन्य
च तादृशज्ञानासंभवेनानुमितिरेव नोपेयते इत्येवं च न काप्यव्याप्तिरि ति
मीमांसकमतमुपदर्शयति। अत्र मीमांसका इति। इह प्रमेयसाध्यकसा
ध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानाभावेनानुमित्यसंभवादनुमितोऽभीत्याकार
कतल्लौकिकप्रत्यक्षानुदयापत्तिरित्यर्थः। न चान्योन्याभावे प्रमे
यत्ववत्प्रतियोगिकत्वग्रहदशायामेव तादृशानुमित्यनुपपत्तिरि
ति वाच्यं। तथापि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वग्रहदशायां तादृश
प्रत्यक्षतीत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्। कारणबाधात् विशेषदर्शनदशा
यां साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वेनाभिमतस्य बा
धात् असंभवात्। भ्रान्तिरियं प्रमेयत्वमनुमिनोमीतिप्रतीतिः। प्रमेयत्व
विधेयकानुमितिरेव तादृशानुव्यवसायविषयं कारणबाधेन च
प्रमेयत्वादिविधेयकानुमितेरनुत्पत्त्या विषयबाधेन ता
दृशप्रतीतेर्भ्रमत्वमित्यर्थः। व्यभिचारेण व्यतिरेकव्यभिचारेण।
तद्बुद्धेः साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिबुद्धेः कारणत्वासिद्धेरिति।
सिद्धान्तरीत्या कथणं त्वे तदभावेन न तथानुमितिरित्युपेयो। तादृशा १०
नुमिता

3

त्रिर

वेव्यभिचारेण च तस्यैव कारणत्वमसिद्धं। न च परेण तादृशानुमितिरित्युपेयं ता
दृशानुमितावेव व्यभिचारेण च तस्यैव रेव नेष्यत इति वाच्यं। तथानुभवस्य
प्रमाणत्वेन दुष्परिहरत्वात्। यथाकथंचित्प्रतीतेः प्रमात्वस्य शक्योपपादनत्वेऽपि प्रती
तेर्भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च। अन्यथा क्वापि विषयव्यवस्थानस्या
दिति भावः। साध्यवदन्यत् प्रमेयत्ववदन्यत्। अलीकमपि सनेन प्रमेयत्व
मन्यसत्त्वचनं। ननु अलीकस्य ज्ञानविषयत्वे मानाभावमत आह। असदि
ति। शशशृंगमस्तीतिप्रतीतिविषयस्य शशीयशृंगस्यापारमार्थिकत्वेनालीक
त्वमेवेति भावः। असत्ख्यातेरिति। ज्ञानविषयत्वस्य कालसंबंधित्वव्याप्य
त्वादित्यर्थः। तेन न सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः। असतोऽपि चाभावे कालासंबंधित्वेऽली न्य ८
स्य कस्य ज्ञानविषयत्वसत्त्वेन न तद्व्याप्यत्वं तस्य संभवतीत्यर्थः तस्मान्निरामात्।
शशशृंगमित्यादि प्रतीते शृंगस्य शशीयत्वेन चानोपगमेनान्यथाख्यातै प ८
तथ वोपपत्तेरिति। तेन तदन्यथानुपपत्त्यासिद्धिरिति भावः। अपायात्सत्ख्यातिस्वापि
प्रमेयत्वसाध्यकव्याप्तिपरिहारेऽपि इयत्सादिसाध्यके सा दुर्वारैवेति तु पातंजले न
3 कि इति न्यायेनाह। किंचेति। कृत्वेति। सिद्ध्यासिद्धिव्याघाता तादृशाकांक्षेतीति तदसत्।
इत्याकारीत्या तत्परिहारात् इत्यभपवीति। असत्ख्यातिस्वीकारेपीत्यर्थः। अव्या
प्तिः साध्यवदन्याप्रसिद्धिनिबंधना अव्याप्तिः। तथाऽव्याप्तिमेव दर्शयति
नहीति।

प्रतिय

अवादिः। अप्रसत्ख्यातिवादिभिः विरोधादिति शेषः। ननु यावती कारमत ग्राही
कते। अन्ये विति सीदध्यः सामानाधिकरण्यं धूमवान् वह्नेरित्यादौ व
ह्नौ धूमसामानाधिकरण्यसत्त्वादति व्याप्तिरतः का[illegible] नेति। अयोगो
लकीयवह्नौ धूमसामानाधिकरण्याभावेन का[illegible] न स्यैवाभावान्न सो
[illegible] साध्यतेध। अप्रसाध्यसमाहात त्रेति। तत्र सत्कुणवाक्ये वदति शुद्धे वदति का
र्त्स्न्यं सा[illegible]धनवति गेति प्रत्यक्षमुखे न तद्वेवाह। को[illegible]ति साध्ये
कार्त्स्न्यं द्वयोर्ने वसाध्यवति कार्त्स्न्यं विवक्षितो द्वयोरसंभवे न पूर्ण
कतन्त्रो हि किती। प्रसिद्धानुमाने वह्निमान् धूमादित्यादौ। अपवादि
निवाविवलाति। नहीति। अयः पिंडीयवह्नौ दिति। अत्रानिरूपितत्वं च
वार्थः। अयः पिंडीयवह्नि निरूपितसामानाधिकरण्याभावादित्य
र्थः। एकवस्तीति प्रकारं पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः। अपवत्र हेतौ रै
कान्त्यमेकादेशवृत्तित्वरूपकार्त्स्न्याप्रसिद्धेरिति भावः। एकमात्रव
र्तिनि एतद्रूपवाङ्गमाने इत्यादित्यादावित्यर्थः। तत्र हेतुमतः पक्षे न हे ११
तुमति उक्तरूपकार्त्स्न्यं स्यैवादिति भावः। ननु हेतावेव कार्त्स्न्यं विव
क्षितं। न च तत्रकते कार्त्स्न्यस्य व्यापकत्वरूपतया हेतुता वच्छेदकत्व
व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यवत्त्वमिति निष्कर्षः इति चेतन्न ।।

कार्त्स्न्यस्य केवल[illegible]त्वरूपतोक्तेस्तु न कोपि दोष
इत्यवधेयं
प३

दवांस्त्वादित्यादौ सत्तायाः एकव्यक्तिकत्वेन सत्तात्वे व्यापकदुर्वच सा
मानाधिकरण्यसत्त्वादति व्याप्तेः। ननु तथापि हेतुमति कार्त्स्न्यं विव
क्षितं तथा च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं तत्त्वं। व्यापकत्वं
चावच्छेदकतया। यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रावच्छेदकतया वह्निसामा
नाधिकरण्यसत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ [illegible] व्याप्तिसमन्वयः।
पर्वतधूमे वह्निसामानाधिकरण्यमिति वक्तीतिः। अथवा हेतुसाधि
करण्यता व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यत्वं तत्त्वमिति चेन्न। साध्याधि
करणत्वस्याप्यसंभवात् प्रथमस्य दुष्टत्वात्। द्वितीये चैतद्वैयर्थ्यं हेतुव्या
पकीयतत्साध्यतत्साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव लघुत्वात्। तस्यापि च व
क्ष्यमाण व्याप्यचेत्यनुपपत्तेर्नहेतुत्वादिति मा किंचिदेतत्। ननु सा
ध्यसामानाधिकरण्यः स्वसमानाधिकरणपर्वतत्वात् कार्त्स्न्यं व्या
प्तिरित्यत्रेत्यपीदं तः साध्यसामानाधिकरण्यत्वे स्वहेतुसमाना
धिकरणाभावप्रतियोगि[illegible] तत्र च अर्थो गोरश्वत्वादित्यादौ गोत्व
समानाधिकरणाभावप्रतियोगि अश्वत्वाव्याप्तेः। अयमपि च साध्यसामानाधिकरण्या
दि व्याप्तिवारणाय यावत्पदमितिभेदः। इत्थं च गोत्वप्रकारकप्र
माविशेष्यत्वादीनामपि पावदतः पातित्याः साध्यसामानाधिकर
[illegible] साध्यसामानाधिकरण्यस्य तत्तदभावप्रतियोगिभेदेन निवेशे [illegible]
[illegible] व्यापक इति

णाभावे नच नातिव्याप्तिः इदं तु न संगच्छते हेतुरिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्व
समानाधिकरणान्योन्याभावतामे शब्दहेयत्वसमानाधिकरणताच्छेदकत्वसं
पत्तेरपि नहि मन्नू धूमादित्यादौ वह्निसमानाधिकरणं नाम यो गो
धकलादीनां धूमसमानाधिकरणत्वाभावाद्व्याप्तेः धूमवान् वह्ने
रित्यादावतिव्याप्तेश्चेत्यत आह। यत्समानाधिकरण इति। वह्निस
मानाधिकरणाउपलादीनां धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-चा ९
दिना। धूमस्येति। निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। धूमनिरूपितावह्नि
व्याप्तिर्नत्विर्थः। न च वह्निगुणकर्मान्यत्वेसति सत्त्वादित्यादौ
विशिष्टसत्ताया। सत्ताया एकत्वेन सत्तासमानाधिकरणानोगुण
क कर्मादीनां इत्यर्थः समानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तिः एवं गुणकर्मा र
न्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिश्च जातिसमाना
धिकरणानां सर्वेषां सत्तासमानाधिकरणत्वादिति चेन्न विशि
ष्टस्यातिरिक्तत्वमंगीकृत्यैतल्लक्षणाभिधानात् विशिष्टसत्ता १२
याः शुद्धसत्तायाश्च गुणाः सत्तावानिति प्रतीतिवत् गुणेन गु
णकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेर्विशिष्टस्यातिरि

क्तत्वे लक्षणे वाच्यत्वेति गुणेन तत्र कोऽप्यस्ति व्याप्ती। ननु विशिष्टसत्ता
समानाधिकरणता या विशिष्टसत्ताधिकरणता या श्चैकत्वेन गुणो गुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तिवारणाय विशिष्टस्या
तिरिक्तत्वे कथमपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरि
क्तत्वमवश्यमंगीकार्यं गुणे चाविशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नैतिपूर्वो ण ४
क्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यतः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि लक्षणं
संगमयति। यद्वेति। यद्वा विशिष्टसमानाधिकरणा या वीतःसा
ति ध्यसमानाधिकरणत्वसंबन्धे वेपाठः यत्पदं हेतुतावच्छेद
कपरं। केचित्तु विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे पूर्वोक्ताव्याप्तिव्या
प्तीइत्यत आह। यद्वेति। तथा च पूर्वलक्षणे हेतुता
त ४ वच्छेदकोऽसाध्यतावच्छेदकानिवेशादतिव्याप्त्यादिकं तदसत्। तद
र्थं चेत्पूर्वलक्षणे लक्षणसंगतेऽपि तत्तत् तस्मात्
दुक्तरीत्यैतद्दत्तानुसर्तव्याः। इत्थं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्
तिसत्तादित्यत्र विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन व्याप्तिर्यद्विशिष्टस्
तौन्यत्वमपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तेः

वारण पर

न्तास्वं बद्धत्तिता व्यभिचारित्वं न स्वसंसर्गानां नेकति [illegible]
चोग्निता वच्छेदक [illegible]

कु१

साध्यतावच्छेदकस्यापि निवेश आवश्यक इति वा। यद्विशिष्टसत्तायाः वि
शिष्टनिरूपिताधारतासंबंधेन साध्यतायां जातिसमानाधिकरण
गुणत्वादौ विशिष्टनिरूपिताधारतासंबंधेन विशिष्टसत्ताधिक विशिष्ट
रणे वृत्तित्वाभावेनातिव्याप्तेः जातौ तादात्म्यसमवायेन तस्याः
सर्वत्र स्व साध्यत्वे हेतुसद्धेतुत्वादेवोक्तदोषाभावादित्यभिप्रायात्। यदि च स
प्रत्यभिचार मवायेनैव तत्साध्यतायां गुणत्वे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता ना
रिणा इत्यर्थः स्तीति धीवेद्यत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य गुणत्वस
त्वेन विशिष्टसत्तावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणस्याभा
वसद्भावे तस्य व्यभिचारत्वात् तस्य तत्रापि सत्वात्। अन्यथा कृतत्व न्यथे
मूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ व्यतिरेकानुपपत्तेः। तादृशवेन
तिरवच्छिन्नसत्ताभावावद्वृत्तित्वस्य व्याप्त्यन्तरत्वात् तादात्म्येन स
मवायेन विशिष्टसत्तायाः साध्यतायामप्यतिव्याप्तिरिति विभाव्य
ते। तदा साध्यतावच्छेदकमपि निवेश्यम्। अत एव यद्विशिष्टसत्ता
नाधिकरणयावत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमाना
धिकरण्यस्य दर्शनं वेति। [illegible] तेन गुणकर्मान्यत्वे सति सत्ता ९३
दित्यादौ विशिष्टसत्तायामतिव्याप्तिरित्येतल्लोपिना व्याप्तिः न बाधः

णकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ वातिव्याप्तिरिति पुस्तकेषु
दृष्टो लिखितः पाठो दृष्टव्य इति निर्व्याप्त्यनुपपत्तिः। तत्र च तेनैतिरित्यादौ
[illegible] करणे [illegible] तिरिक्तसंबन्धी स्यापि नाविशिष्टस्यातिरिक्तत्व
वैनीकस्य पूर्व। [illegible] चितौ इदच्छेदक [illegible] मध्यजन्मे भवति
चेत्। नच्छेदकस्थितौ विशिष्टसत्तासामानाधिकरण्यं संबन्धेन समा
नाधिकरणमिति नेत्यर्थः। वह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याव च्छेदेतज्जना
धिजोत्कत्वादेर्धूमस्य सामानाधिकरण्यादिति भावः। धूमस्याप्तिः। धू
मनिरूपितो व्याप्तिः। अन्यच साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यनाधिकरण
त्वं बोध्यम्। अन्यथा समवायेन धूमनाधिकरणवृत्तित्व धूमावयववह्न्यादीनां
वह्निसामानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तेः। एवं च साध्याधिकरणत्वं
च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन। अन्यथा वह्न्यधिकरणवृत्त्ययोगोलक
वादीनामपि कालिकसंबन्धेन धूमाधिकरणत्वे योगोलकवृत्तित्वादति
प्रसङ्गापत्तेः। धूमसमानाधिकरणनीरूपयोगेन वह्न्यधिकरणाप
वृत्तादिवन्नित्यात्समवायेन वह्निकिं साध्यकसंयोगेन धूमहेतुकेऽति
व्याप्त्यस्य एवं साध्यनाधिकरणवृत्तित्वं घटकसंबन्धेन साध्याधिक
रणवृत्तित्वं वाच्यम्। अन्यथा वह्निसमनाधिकरणयोगोलकत्वादीनाम्
अपि धूमाधिकरणमहानसादेः कालिकसंबन्धे वृत्तित्वादतिव्याप्तिः

२८

तादृशसाध्यमिति। न च साध्यसामानाधिकरण्यावृत्तितं संबंधकसंबंधेन साध्या
धिकरणवृत्तित्वं। यदि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन निर्विकृतिं तदा इदम्
तद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यादौ गुणत्वाधिकरणसमवेतानां यावतां मेतद्रू
पाभिन्नसमवेतत्वादिति व्याप्तिः। एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धेः। नो
पि साध्यतावच्छेदकसंबंधेनो ज्ञातिमान् मेयत्वादित्यत्र मेयत्वाधि
करणसमवेतानां यावतां ज्ञातिमत्समवेतत्वादिति प्रसंगात्। न च वि
षयतया तद्वृत्तित्वं विवक्षणीयं। वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयता
धूमाधिकरणवृत्तीनां धूमसमवायविषयकज्ञानादीनां वह्न्यधिक
रणेऽपि विषयतया वृत्तेर्व्याप्तिसत्त्वम्। धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यो
लकमात्रविषयकज्ञानादीनां धूमसामानाधिकरण्याभावात्याप्तिवा
प्तिरिति वाच्यं। घटाभिन्नं मेयत्वादित्यत्र मेयत्वाधिकरणवृत्तिज्ञानानां
घटाभिन्नसामानाधिकरण्यादिति व्याप्तेः। घटमात्रविषयकज्ञानस्य
चाप्रसिद्धत्वात्। न च येन केनचित्संबंधेन साध्याधिकरणवृत्तित्वं वि
वक्षितमिति वाच्यं। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाधिकरणवृत्तीनां यावतां
मपि कालिकसंबंधेन द्रव्याधिकरणकालवृत्तित्वादतिव्याप्तेरिति १४
चेन्न। येन येन संबंधेन साध्याधिकरणवृत्तयो यावन्तस्तेन तेन
संबंधेन साध्याधिकरणवृत्तयस्तत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। यदि चैवमपि नु नर
गम इति विशेष्यते। तदा विशेषणतावच्छेदकसाध्याधिकरणवृत्तयो याव

१

वंतः विशेषणतावच्छेदकसाध्याधिकरणवृत्तयस्तत्त्वमिति बोध्यं। ध्व
मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादौ यावती न ह्निसमानाधिकरणत्वे
हेतुसमर्थ्य यः अयं योगो न कत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य वे
धूमसामानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तिर्न स्यादिति प्रसंगादिति निगर्वः।।
केवलान्वयिनि लक्षणमुपपादयति। अस्तिन्वेत्समितीदं इदानीं क
स्मात् केवलान्वयिनि केवलान्वयिसाध्यके प्रतिपन्नानिषेधत्वा
दित्यादौ। एवं चेति। घटत्वमपास्त्वमित्यनेनान्वयः। एवं चेदुक्तादृश
रूपव्याप्तित्वे च। साध्यवदिति हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूप
रू व्याप्तिघटकघटकतया वाच्यवादित्यर्थः। तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्या
दिनिवेशेन गौरवादिति भावः। साध्यवदिति। साध्यवदन्यावृत्तित्व
स्य जन्यज्ञानादावपि सत्त्वेन वह्निसाध्यकगगनादावतिव्याप्तिरतः सा
ध्यसामानाधिकरण्यमिति। ननु तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि पक्षधर्मता
ज्ञानविरहेणैवानुमिति वारणे किं तद्वारणाय विशेषणोपादा
नेनेति वाच्यं। गगनसमवेतत्वस्य वृत्तित्वज्ञानस्य गगनवैपर्वतेवृत्तीति
ज्ञाने आहार्यात्मकं ज्ञाहितया प्रतिबंधकत्वेन तदनुत्पत्तावपि लि
ङ्गविषयकस्य गगनवत्पर्वत इतिज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावे
न पक्षधर्मताज्ञानस्यापि संभवेन तद्वारणाय विशेषणोपादानस्या

वच्छेदकत्वात्। इत्थं हेतुवैयर्थ्यं लक्षणस्य नच स्यादिति तत्र विकल्प्ये
तिव्याप्तिवारणाय तस्यावच्छेदकत्वे हेतुसाध्यसामानाधिक
रण्यघटितस्वाश्रयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वाभिप्रायेण। अ
न्यथा तु वृत्तिमत्त्वविशेषणाभिधानं नादिवारकत्वेन वइति बो
ध्यं। नचैवं तथापि साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य व्याप्तिस्वरूपत्वं नैतदनुमाने
ति न केवलान्वयिसाध्यकानुमानेति स्यात्पूर्वः। व्याप्तिकानां वी
ताद्दशानुमितेरसिद्धानतत्करणतया तदनुमानस्वीकार इति
भावः। नतोपीति। साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधि
करण्यरूपव्याप्तिस्वरूपतोपि अस्य निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्य
विध० लघुत्वात्। अभावाप्रवेशेन लघुत्वात्। नच यावत्स्वपदव्या
पकत्वादन्यस्य दुर्वचतया व्यापकत्वाभावे नघटितत्वेन लघुरूपतया स्य ९
कृतोऽस्य लघुत्वमिति वाच्यं। अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्यैक
त्वस्यापि प्रवेशनीयत्वात्। वस्तुतस्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य
स्वाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकत्वरूपस्य स्वविशेषणीभूतचे
नवृत्तित्वस्य च साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेनाभे
दप्रवेशावच्छिन्नतानियामकत्वस्य च सत्त्वापि भावी १५
यविशेषणतासाधारण्यस्यानुगतस्याभावाद्गौरवेणानिरुक्तव्या
८

प्तिस्वरूपस्यैव लघुत्वात्। निरुक्तव्याप्तिस्वरूपे चाव्यवधानादिसं
बंधेन साध्यसामानाधिकरण्यस्य निवेशेन व्यापकत्वघटितप्रतियोगिवै
के४ यधिकरण्याप्रवेशेन लाघवमस्तीत्यस्फुटत्वादिति। एवं गुरुत्वव्या
प्यावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्या
प्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
नवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावेति वक्तव्यं। व्याप्तिरिति वक्तव्ये त
त्र च ताद्दशप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र ताद्दशप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे दानीं वक्तव्ये नसंभवति
घटत्वावच्छिन्नावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया
कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक
त्वस्य गुरुत्वेन ताद्दशाभावाप्रसिद्धेः। किंतु ताद्दशप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वं तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकभेदकूटवानित्येवं प्रवेशइति गौरवात् द्दवैयर्थ्यात् ताद्दशव्या
प्तेर्हेतुरिति ध्येयं। इदं तु पूर्वक्लृप्तं। प्रमेयत्वं च अनुमितौ नीत्यनु
[illegible] व्यभिचारादेव तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वादिति प्राग्वे
ति। सर्वत्र व्याप्तिः ... हानुदयात्कारणा

भावेनानुमितेरसिद्ध्या न तत्करत्वात्तथाऽनुमानप्रामाण्यमिति
चार्वाकमतं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति अथेत्यादि। किंचिदिति
धूमसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्ये न वह्निसामानाधि
करण्याभावनिश्चये धूमस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदेन वह्नि
सामानाधिकरण्यग्रहस्य व्याप्तिग्रहानुदयादित्यर्थः। ननु तादृश
शंकायामपि व्याप्तिग्राहके किं बाधकमत आह। अन्यथेति नेहेत्यर्थः।
पूर्वशंकायां धूमसमानाधिकरणत्वसमानाधिकरण्ये न वह्नि
मा सामानाधिकरण्याभावशंकायाः। न स्यात् तादृशशंकायाः तद्व्याप्तिबं
धकत्वात् तादृशव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्। ननु भूतलत्वसमाना
धिकरणे नघटत्वावच्छिन्नज्ञानस्य निर्णयात्मनः भूतलत्वावच्छे
च्छेदेन घटवत्ताज्ञाने बाध्यनिर्णयविधया प्रतिबंधकत्वेऽपि तादृ
शशंकायाः कथं तत्प्रतिबंधकत्वं। ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबं प्रति
धकत्वे च पर्वतो वह्निमान्वेति संशयेऽनुमित्यादेरनुत्प
त्त्यापत्तिरिति चेन्न। पक्षसामग्रीप्रतिबंधेऽपि तद्विशेषा
दर्शने तद्धीरपि तनोतीति न्यायेनाविशेष्यकत्वं दोषविशेषदर्शनाभा
वविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्यापि प्रतिबंधक
त्वांगीकारात्। अन्यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोत्तरं विशेषदर्शने
पद्दर्शने संशय

योत्तरप्रत्यक्षापत्तिः। तत्र बाधनिर्णयस्याभावात्संशयस्य च वैशे
षये प्रतिबंधकत्वादिति। यदि चाप्रामाण्यज्ञानाभाववादिविशेष
विशेषणाभावविशिष्टमनाविशेषणविशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वात्
नमात्रे विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन
संशयस्य प्रतिबंधकत्वे। विशेषदर्शने तत्कालीनकत्वे संशयोत्त
रप्रत्यक्षानुत्पत्तेः संशयोत्तरप्रत्यक्षे। विशेषदर्शनस्य हेतुत्व
कल्पनेन तदभावादेवोपपत्तेरिति विभाव्यते। तादृशसंशयस्य
मनोऽप्रतिबंधिकाबोध्येति भावः। ननु बकुषु धूमवह्न्योः सामानाधि तदा
करण्यदर्शनेऽपि च तादृशशंकाविरहध्रौव्यं तत्राह। अन्यथेति रूपा
दर्शनात् बकुषु साध्यसाधनयोः सहचारदर्शने तत्तान्निवृत्तिः व्यभिचा
रशंकानिवृत्तिः। तत्र इति घटादिरूपपार्थिवी लोहलेख्यापार्थि
वत्वादित्यादौ घटादिषु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सामानाधिकर
ण्यग्रहेऽपि हीरके व्यभिचारग्रहादित्यर्थः। तथा च व्यभिचारशंकाया
दर्शनस्य न तादृशशंकाप्रतिबंधकत्वमिति भावः। ननु धूमवह्न्योः
कार्यकारणभावात्। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो
न स्यादिति तर्केण धूमे वह्निव्यभिचारी न वेति शंका निवर्तते। पा
र्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोस्तु कार्यकारणभावाभावेन यदि लोहलेख्यं पार्थि
वं न स्यात् तन्न स्यादिति तर्कासंभवात् न व्यभिचारशंकाऽवि

रहइत्याशंकते नगतकुदिति। ननु ... यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो
न स्यादित्यादितर्कादित्यर्थः। तन्निवृत्तिः व्यभिचारशंकानिवृत्तिः व्याप्तिग्रहमूल
कत्वेन व्याघातापादको यो व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनाप्यनवस्थानादिति। तर्कमू
लभूतव्याप्तावपि व्यभिचारशंकानिराशंकतुं तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थे
त्यर्थः। तथा च मूले शंकाया व्याघातकस्य तर्कस्य कानिवर्तकत्वमिति भावः। क्वचि
द्विपर्ययेतत्कोटिमात्रापर्यवसानैरिष्टापत्तिः मूले शंकेति विशेषेति त
र्कैत्रयो दोषाः। विपर्ययेतत्कोटिमात्रपर्यवसायिन एव तर्कस्य तदा
यशंकानिवर्तकत्वात् तदितरकोटिपर्यवसायेनैव तद्दर्शनवात् विप
र्ययेतत्कोटिमात्रापर्यवसानस्य दूषकत्वं चोद्भूष्यौ इष्टापत्तेश्च तर्कका
रणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविघटकत्वेके नामूले शंकेति विशेषस्य
चतत्कारणीभूतापाद्यापादकव्याप्तिग्रहप्रति बंधकत्वेन यथाय
क ... दूषकताबोध्या। उपसंहरति। इत्थं चेति। व्यभिचारशंकाप्रतिबंधक
स्याभावेन ज्ञानरूपके व्यभिचारसंशये चेत्यर्थः। आह कोणवात्। व्यभि
चारज्ञानाभावरूपमाह कारणात्। कुत इति कुतः हेतोरनुमानप्रमा
ता इत्यपि त्यर्थः। अनुमितिकारणत्वे व्याप्तिमानस्य प्राप्तत्वे व्याप्त्य ...
अथ चेनानुमितेरभावात् तत्कारणतया अनुमानप्रामाण्यं दूरापास्तमि
ति भावः। व्यभिचारज्ञानविरहादिकमिति। तद्दर्शनेऽप्रतिनिदभावश्च

९

८

ज्ञानाभावस्य हेतुतया व्यभिचारस्वरूपव्याप्तिग्रहे साध्याभाववद्वृत्ति
त्वादिरूपव्यभिचारज्ञानाभावो हेतुरित्यर्थः। आदितपदग्रहव्यभिचारज्ञा
नपरिग्रहः। न च साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचा
रसंशयस्थले व्याप्तिग्रहाय ... पक्षसाधारण्यव्यभिचा
रज्ञानाभावस्य हेतुत्वे पक्षस्य ... पक्षीयसाध्यसंदेहात्मकव्य
भिचारसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वे पक्षज्ञानुपसंहारस्य नाम
त्रोच्छेदप्रसंग इति वाच्यम्। साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपात्मकत्व
निश्चयपक्षसाधारण्यव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हे
तुत्वात् न तु ज्ञानादीनां व्याप्यवृत्तितया व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि च
च वच्छेदेनाभावात्मनिसमवायेन तदभावस्य सत्त्वात् तद्ग्रहापत्तिरि
ति चेन्न। समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानवि
शिष्टात्मके कालाभावस्य स्वसमानाधिकरणकालसंबंधेन व्यभिचा
रज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वात्। तस्य च व्याप्यवृत्तित्वादिति। अथवा त
याविद्यमानस्वकालः सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहेतुत्वेऽप्यभावः न च
विकल्पसहचारज्ञानात् व्याप्तिमनुपदर्शनात्। अन्वयव्यभिचार
तिरेकव्याप्तस्य कारणत्वमिति वाच्यम्। आह कस्मान्नीत्यन्वयोपाय
चाव्याप्तेव सहचारग्रह व्याप्तिग्रह ... कस्मयोगायपचावोरूपप ९

इकौ ... निश्चया
त्मकं ... व्यभिचार
... कालाद्य
ज्ञानेतदभा
वस्य ... ॥

तः तयोः परस्परं हेतुत्वे मानाभावादिति चेन्नैवं । यत्र मानाधिक्यं तत्रापादे तो
धर्मादि यत्र तत्र हेतुत्वे मानाधिक्यरूपस्य कुचारदर्शनात्तस्य विशेषणत्वा
नसेन हेतुतया तस्य वन्ह्यादिपदेन संग्रहीतत्वात् । ननु साध्यसाध्यत्वेन सह
रूपानस्यापि एवं प्रतिबंधकाभावोत्तरस्यापत्तौ । यदि पदेन संग्रहीतत्वादिति
दिक् । ननु व्यभिचारशंकाविरहः संशयनिश्चयसाधारणज्ञानाभावः स च
तत्संशयस्य संकर्षस्य च दुरत्वात् कथं निर्वाह्यः । न चेतितर्केणेति च
तो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात् इति तर्केण । अनवस्थां
निरस्यति । क्वचिदिति । तर्कमूलीभूततत्प्रयोजकः तन्निवर्त्तकः । व्यभिचारशंका
निवर्त्तकः । ननु सर्वत्र व्यभिचारशंकाकोटिदिनस्य । तिर्वत्सस्यैव तत्राह ।
अनुमेयत इति । तथा च प्रमाणाभावे न संशयः माघ्ये त्वनेकस्तत्र इति
भावः । ननु तर्कस्य व्यभिचारशंकानिवर्त्तकत्वे मानाभावः । अनतार्थ सो
या: तर्कोऽकारणीभूतज्ञानेन नैवानि रासात् । तथाहि । व्यापत्तिं प्रति विरोध
तो शोऽव्याहार्थे तद्रूपं आपाद्यं व्याप्यापादकवत्ताज्ञानं आपाद्यव्यतिरेकनिश्च
यश्च हेतुः । व्यतिरेकश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च । तथाच धूमो यदि वह्निव्यभिचा
री स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यत्र वह्निव्यभिचारित्वे वह्निजन्यत्वाभावव्या
विपरीतकरणात प्यइति अन्वयव्याप्तिज्ञाने वह्निजन्यत्वाभावे वह्निव्यभिचारित्वव्यापकग्र १८
हात् । वह्निव्यभिचारित्वाभावव्यापको वह्निजन्यत्वाभाव इति ज्ञानसंपत्त्या आ
पाद्यव्यतिरेकनिर्णयविषयतद्भावज्ञानस्य च सत्त्वात् वह्निव्यभिचा

आपाद्याभावः वह्नि नस्य

त्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य सत्त्वेन गोऽनाहार्यव्यभिचारित्वशंकाप्रसंगः
त्वं वह्निजन्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि वह्निव्यभिचारित्वमिति व्य
तिरेकव्याप्तिग्रहेपि वह्निव्यभिचारित्वाभावे वह्निजन्यत्वव्यापकत्वग्रह
तुल्यवत्तिवेद्य तथा वह्निजन्यत्वोपि वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यत्वग्र
हे वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्य वह्निजन्यत्वमिति ज्ञानसंभवेन तद्वत्ताज्ञा
नस्य च आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविषयासत्त्वेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य सत्त्वान्न ता
दृशशंकोदयः न चात्रयोत्ति आपादकव्यापकमापाद्यं तदभाववांश्चायमिति ज्ञानेपि त
व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहनं एव तद्वत्ताज्ञानप्रतिबंधकज्ञा
नतया कथं तस्य विरोधित्वं एवं व्यतिरेकेपि आपादकाभावव्याप्यः आपाद्याभावः तद्वां
श्चायमिति ज्ञानसंभवेपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन
एव प्रतिबंधकत्वात् तदसंभव एवेति वाच्यं ॥ धूमव्यापको वह्निः वह्न्यभाववांश्चायमिति
ज्ञानद्वयसाधारण्याय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्ना
भाववत्तानिश्चयत्वेनैव व्यापकाभावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् एवं पुरुषत्वव्यापकत्वा
दिमांश्चायमिति ज्ञानद्वयसाधारण्याय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकत्वग्रहकाली
नतद्धर्मावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्तादृ
शज्ञानद्वयसत्त्वे संशयासंभवात् । यदि च व्यतिरेके आपादकाभावे आपाद्याभावव्या
पकत्वग्रहेपि आपाद्याभावे आपादकाभावव्याप्यत्वभानस्य न नैयत्यं तत्र विनिवेश
मानाभावात् ॥ एवं व्यापकाभावज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हिन एव लाघवात् प्रतिबंधकत्वं तु केवलज्ञानद्वयस्यासत्त्वे प्रतिबंधकत्वेपि तदुत्तरग्रन्थविरोधा
ज्ञानादेव प्रतिबंध एवेति । प्रकृते आपादकसंशयोत्तरबाधकाभाव इति विभावयेत् तथा

पि आपाद्यापादकतानिरूपकस्यापादकज्ञाने व्यावर्तकधर्मदर्शनविघटकप्र
प्रभाव तिबंधकत्वं प्रत्याहतेः सिद्धिः अनाहार्यव्याप्तिचारित्वसंशयासंभवात् आहार्यत्वं
प्रतिपाल कायाख्याविरोधित्वात् केवलं घटप्रमितिर्न तु । अनाहार्यतर्के अनाहार्यत्वे का ज्ञानसजन
कत्वप्रति निवृत्तिः स्यादेव पि आहार्यत्वंका निवर्तकत्वेनैव तर्कस्य उपयोगः तस्याप्रति कत्वेलिंग
बंधकत्वं बंधकत्वे तु तस्मात् अनीपत्ति बंधकत्वं तत्वात्तत्त्वाप्ति तर्कस्य आहार्य तर्कत्वं ४
ज्ञानरूपस्य कथं आहार्यत्वं काप्रतिबंधकत्वं अनाहार्यज्ञानस्य अप्रति
क०१ बंधकत्वात् । अप्रतिबंधत्वात् इति मान्यो । अनिष्टप्रसञ्जनरूपस्तर्क इत्या
पादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानं जन्यते न आपादक
ज्ञाने हेतोरुत्पत्त्यात त्रैष्टानुत्पत्तौ रूपकारणाभावेन आहार्यत्वंकानुदका
त् । तर्केण संदिग्धवर्तकत्वं स्यार्थवत्प्रसिपन्नत्वात् । अतएव आपादकांशे संशया
प्रत्यक्षज्ञानप्रतिपत्तौ हेतुः । अन्यथा तन्निर्णयस्येव हेतुत्वे कारणीभूते आपा
दकानिर्णये तर्कत्वकाले कदापि साधनताज्ञानं संभवेपि संशयेपि साध्य
नताज्ञानाभावेन तत्केष्टत्वानौचित्यकाभावेन अनाहार्यत्वंकानिवर्तकत्वासंभ
वात् केचित्तु तदापादककापत्तिरूपेण आहार्यानाहार्यासाधारणतां हेतुं विषय
बुद्धित्वेन प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावः प्रमाविषयकत्वाभावे विपक्षे लघुत्वात् कल्पते आ
नीयइति तर्कोपयोगित्वमाहुः । अन्येतु । व्याप्तिचारशंकायां उत्तेजकतया तर्कोप
योगइत्याहुः । यद्यपि बाधकाले निर्वह्निः धूमवान् इत्याहार्यज्ञाने आपादकांशेत्रेणैव इच्छाजन्यत्वात् स्व ७९
त्वमात्रं आपादकांशे आहार्यत्वं वोध्यं । तर्कद्विविधः । व्याप्तिग्राहकोनुकूलपरामर्श
धकश्च । आद्यो व्योम्नः कारणं वापि इतीयमस्तु पर्वतोपि वह्निमान् स्यात् तर्हि निर्धूमः स्यात्

इत्याकारकः । विषयस्य अभावे इति विषयस्य साध्यस्य परिशुद्धिः विरोधिपक्ष
कालिकं नतो । ननु साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शः साध्यसंशयस्यैव न तु निरास
कुतस्तस्य विशेषदर्शिसंशयासंप्रत्ययस्य अप्रतिबंधकत्वात् तर्कस्तापि वा
कत्वात्तन्निरास इति चेन्न सो नो । स्वरसवाहिनो संशयस्य विशेषदर्शनस्य प्र
तिबंध्यत्वेपि अप्रतिबंधकत्वेपि अन्याहितस्य अप्रतिबंध्यत्वात् । अप्र
तिबंधकत्वाच्च । तथाच पक्षधूमादिकं मनोऽन्येन भवितव्यं न तु पाकेतरप्र
दर्शिभाव साधकात् वह्न्यभाववत्तापि भवितव्यमिति शंकानिवृत्तौ किं वा कि
विरहसाधकमिति जिज्ञासाजन्यजायते । विरोधिप्रमाणजिज्ञासया च बा
धकप्रमाणस्यैकातया च साध्याभाववत्त्वे कज न्यते भावस्य त्वयि पक्षे
प्रसंगोऽन्याहितत्वादुत्पद्यते । अपेक्षमाणप्रकाहितेर्वा धर्मकामत्वपि ता–च१०
अर्थनिश्चयानिर्विंद्यिः स्यादिति तर्केणचापप्रसंजनात्मनाविरोधि नि११
प्रमाणजिज्ञासानुत्पत्तौ बाधकप्रमाणसंकानिवृत्तौ तत्कृतसाध्यसं
काया अपि निवृत्तिः अन्यविद्यायास्तु साध्यसंशीकायाः सतिपरामर्शे
संभवादप्रति० बंधकत्वाच्चेति सर्वमवद्यातेह्यत्रांतेति । महानसीय
धूमवह्न्योः संनिकर्षेण तत्रैव व्याप्तिग्रहो न तु पार्वतीयधूमपि चेत्संपूर्व
तीयवह्नेः संनिकर्षे तत्रापि तथाप्रतिग्रहासंभवादिति भावः । स्मर्यते
इति नो हा नसीय के मत्वेन धर्मिता वच्छेदकीकृत्य व्याप्त्यनुभवः ततः प
र्वतीयधूमस्य ज्ञानात्तत्र कं सबंधिज्ञानमपरस्मर्वोधि स्मारकाप्ति

तिव्याघेन तादृशव्याप्तेः स्मरणं जायते ततो व्याप्तिस्मरणात् पर्वतिरोधूमा
ल्लाघ्नात्तत्र वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति तृतीयलिंगपरामर्श उपनीतमानात्मकोप
त्पद्यते ततश्चानुमितिरित्यर्थः । तत्र महानसीयधूमवृत्तिव्याप्तेः
पर्वतीये धूमेऽसत्वात्कथं तत्र तत्प्रकारकमितिरिति वाच्यं यद्यपि व
समानाधिकरणाः स वह्निसाध्यसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वनित्य
त्वं तद्धर्मवत्त्वं तद्धेतुत्वेन यो धूमत्वसमानाधिकरणत्वात्
तस्य च पर्वतीयधूमेऽपि सत्वात् न चैवं धूमत्वस्य ववस्थे वव्याप्तित्वेतव्याप्य
तवच्छेदकत्वानुपपत्तिः अवच्छेदकत्वं व्याप्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमादिति वा
च्यं चाप्यच्छेदकत्वान्तावच्छेदकत्वं परिच्छेदत्वेनैवोपपत्तेः सं
तानुपहितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे नीयपुत्रत्वात् तत्तद्व्यक्तिमात्रवृत्तिसस्य
पं ११ ता व्याप्तेः तस्य चापदोधूमनीयमेसत्वात् एकैव हि सा व्याप्तिरित्यनेन
चिंतामणिकारेणापि तथा स्वीकृतत्वाच्चैतत्र पूर्वमवगतः स्मृ
तत्र सर्वकारवशात् यथा स्वपत्यः महानससमानिथमात् पर्वतीयधू
मे पूर्वव्याप्तेरनवगमात् कथं तत्र व्याप्तेरुपनीतमानं । यत्र चैदमे
सोऽयं प्राणो नेयतच्छेद्यं । तेत्रेव च ह्यसुरशिखदिनमित्युपनीत १०
मानं न परत्र तु अनुमानादिर्ति वाच्यं यद्धर्मावच्छेदेन यद्गृ
हीतं तद्धर्मावच्छेदेनतदुपनीतमानमित्येवानियमात् । अथ स्मि

यत्र धूमत्वेनैव व्याप्तेर्ग्रहात् धूमत्वेनैव व्याप्तेरुपनीतमानमिति ।
इदं तु सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यं व्यक्तिकारकं । वस्तुतस्तु सामान्यलक्ष
णाजन्यकारणव्याप्तेर्नौ तारसे त्वेपि तादृशानियमाभ्युपगमेपि
चन क्षतिः । महानसीयधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्तिज्ञानं जायते
न धूमत्ववह्नित्वसामान्यलक्षणया यावद्धूमवह्निमाने
या यद्वह्निनिरूपितयावद्धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानं जायते व८
इति पर्वतीयधूमेऽपि व्याप्तेः पूर्वं गृहीतत्वेन तदुपनीतमाने बा
धकाभावादनुपपत्तिः । अस्तूपपन्नेत्याशयेनाह यद्वेति केचित्तु उक्त
त्यादिमहानसीयधूमनिष्ठव्याप्तिस्तु स्तनेवगृहीता ततः पर्व
तीयधूमे धूमत्वदर्शनात् महानसीयधूमनिष्ठव्याप्तेरेव स्मरणं
ततः पक्षव-त्तिधूमे महानसीयधूमनिष्ठव्याप्तेरुपनीतमानं ततः
अनुमितिरित्यर्थः । तथा च ज्ञानलक्षणपरामर्शादेवानुमितिरिति
भावः । ननु स्वलिंगपरामर्शस्यैव प्रमानुमितिहेतुत्वात्तथापि पर
मर्शाभावे नैकपी प्रमाणमिका अनुमितिरित्यत आह । यद्वा त्वादु । तद

मत्तु धूमवत्त्वस्ये व व्याप्ति तेन सह लिंग परामर्श येन व पूर्वक त्वेपि सैव गत्तु।
घ र पक्षपि सय च सत्ता नाधिकरणा इत्यत्र सर्वं व्याप्तिरित्युक्ते व्याप्ते
र्नो नासंप्तपि ज्ञापक कदलिन तौ तथापि कश्चित्तिर्ष्टोतिं हि तीय लङ्गता
स्य मतिरुक्त तेन तद्रूपि प्राय रास लिंग परामर्शमा त्रपवयवे
ज्ञान तुल्य त्वं भ्रमा तक परामर्श साद्दश्य उक्तं केवल प्रवर्त्तनादर
तीय त्वाद्विति नकिंचि देतत् धूम प्रकारता ज्ञानप्रकरणा प्रत्यासत्त्योति। अप
वंचवशाय प्रमानैसत्ता नौप्रत्यासा। निर्बोध्या। तत्रो हि पत्ते वह्नि तथा।
तेनानिमीलतत्र नपनस्य नसामान्य लक्षणा प्रत्यासत्तिकोऽन्यत्र ज्ञा
नानुपत्तिः। तथा च इंद्रियसंयुक्ते धूमे धूम इति ज्ञानानंतरं धूम
त्वसामान्य लक्षणया यावद्धूम विषयकं ज्ञानं ज्ञानत्वाकारकं ज्ञा
नं जायते। इंद्रियसंबंधश्च मनसंयुक्त समवायः धूलीपटलेधूम
मानंतरं धूम इति ज्ञानानुत्पत्तेः तथा तद्धूलीपटले धूम
मत्वेन व्याप्तिसंज्ञा ज्ञान जायमाना या वह्निरुत्पत्ति तेन धूम प्रसंगात्। पर्व
तीय धूमस्य व्याप्यत्वग्रहात्। किंतु इंद्रियसंबंध विषयक ज्ञान प्रकारभूत पो — इंद्रिय लौकिक संबंधाभाव न
वेज्ञानिक संबंधः इंद्रिय संबंधा प्रत्यासत्तिकिं कः संबंधः तेन निर्विकल्प
तिन नयनस्य न तदापत्तिः ज्ञानं च तदिंद्रियाऊर्ध्वं ग्राह्यं। तेन पुरोव २१

नग्नां ते किं तु — तथा ज्ञान तत्र तथा किं प्रकारेण तथा किं प्रतीज्ञानं तत्र गत्य भावात्।
नच परं परस्य — तथा किं तत्र प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं तथा किं तस्य तद्या तत्त्वरूपा प्रत्यासत्तिः — समवाय स्वरूपतः इंद्रियाऊत्वच्चा
तथा तस्यापि — न इह त्वादिति — वर्द्धि दिये परवशात् सामान्यता नस्य प्रत्यक्षता घट लौन नं नपाव — गुप्ता ५
घट चाक्षुषापत्तिः इदंचे बहिरिंद्रिय संबद्धे बोध्यं। तेन तथाविध्य
न प्रकार धूमविनकृत्तिः अत्र कद्वाय मान सामान्य स्वरूप प्रत्यास
त्ति त्वे यत्र नाना कपालेषु एक एव घटः प्रत्यासत्तेन तद्घटज्ञा — तथा प्रत्यास
त्वदृष्टावी तद्घट वत्त्व संबंध लक्षणा या यावत् तद्घट वन्तीज्ञाने न — तेन इह त्वा
स्यात्। नच तत्र घट त्वेन तत्त्वं किं प्रकारेण। तथा त्ति प्रतीज्ञाने — स्यादित्यर्थः
तत्र जात्यभावात्। नच परं परस्या यात्तत्व किं येन प्रत्यासत्ति
विवक्षितत्वपूर्व — तिवाच्यं विकल्पकिं वसपतत्त्व तिरूपा घ्रातत्वेन तथा तथापि नष्टत्वा
र केत्यर्थः। — त्ति तथा विधसामान्य ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्बोध्या। तत्र तत्त्व व्यक्तत्त्व
अयथा व्यक्ति प्रत्यक्षे इंद्रिय संबद्ध विशेष्यक ज्ञान प्रकारी
भूत तद्घट त्वेन तथा विध घट त्व ज्ञानं न नामहेतुता। यावद्वि
षयक संस्य कार्यतावच्छेदक त्वानिर्विकल्प ना विरहेण यावद्वि
षयक संस्कार्यवच्छेदकत्वेन संवित्ति वस्तु प्रत्यक्षा ज्ञानाभावात्। अ
प्रत्यक्षा ज्ञान विषयक ज्ञाना ज्ञानत्व घटत्वादिति किंच घट
वत्त्वित्यनपेक्षकारक घट प्रत्यक्षे प्रतिति तथाविध घट सत्वे
न घटत्व ज्ञानत्वेन वा हेतुत्वा हेतुता। निर्विकल्पक तस्य नत्तत्व नो

घटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय संयोगाद्यन्यत्वं निवेश्यं। घटत्वेन घटं
न जानाति तदा घटपटवदिति उपनीतभानं तत्र पटे च घटप्रत्यक्षोद
यात् तत्र च घटत्वज्ञानाभावात् व्यभिचारवारणाय स्वविषयक
ज्ञानाजन्यत्वं निवेश्यं। इदं च सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे वारणा
य घटं साक्षात्करोमीति केचित्। तथा सति घटत्वेन व्यवच्छिन्नयसकृ
ज्ज्ञानत्वेन तत्र परापरकार्यकारणभावापत्तेः। किंतु घटत्वा
प्रकारकतानिरूपितलौकिकान्यघटादिमुख्यविशेष्यताशालि
चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषप्रकारीभूतघटत्वत्वादि
नाघटत्वादिप्रकारकताशालिज्ञानं कुत्रत्वादिना हेतुता बोध्या। हेतुहेतु
प्रत्यक्षविषयत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेनी मतोर्व्रह
येन समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः। विशे कपुरक
ष्यतायां घटत्वप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशात् इदंत्वादिना सा बक्तिवे१०
मान्यलक्षणाजन्यज्ञानेन व्यभिचारः। निर्विकल्पकान्तरत्व
निवेशे मुख्यविशेष्यकलौकिकचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय लौ
किकान्यत्वनिवेशः। घटत्वप्रकारकत्वं घटस्मरणजन्यघटानु
उपनीतभाने घटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वप्रकारतानिरूपितव्यभिचा २२
रवारणाय विशेष्यताया मुख्यत्वनिवेशः। मुख्यविशेष्यता च

प्रकारतान्यविशेष्यता च। बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतं विशेषण
तया न भासते ज्ञानसंबन्धेनेति नियमात् विशेषणत्वेन
घटादेर्भानात् न मुख्यविशेष्यत्वमिति। कारणतावच्छेदककोटौ
घटत्वादिप्रकारताकत्वनिवेशात् नानिर्विकल्पकान्तरसामान्य
लक्षणाजन्ययावद्घटप्रत्यक्षतापत्तिः। पुरोवर्तिनि इदंत्ववैशि
ष्ट्यमात्रज्ञानस्य रजतप्रकारीभवताघटत्वेनघटावच्छिन्नचाक्षु
षवारणाय चाक्षुषत्वनिवेशः। समवायेन घटत्वे प्रकारकज्ञान
बलात् कालिकादिसंबन्धेन घटत्वाश्रयत्ववत्प्रत्यक्षापत्तिवारणा
य संबन्धेऽविशेषणतापि निवेशनीय इति प्राचीनमतं निरवद्यं। नवी
नमतं तु दर्शयितुं शङ्कते। नन्विति। तदुपपत्तेः। सामान्याश्रयत्वपर्यः।
साक्षात्कारः स्यादिति चाक्षुषसाक्षात्कारः स्यादित्यर्थः। तेनमानस
साक्षात्कारेऽद्येषि न क्षतिः। नवीनमतमपि प्रत्यासत्तौ नयति। यत्सा
मान्यमिति। यदि त्वत्सामान्येन तन्मेदानवयः। तत्प्रकारकतदाश्र
येति। मानससाक्षात्कारसामग्री सत्त्वात् लौकिकेति। सामग्री च तत्त
त्वौत्रिकर्षो लौकिकं सत्योगादिरूपा। सहकारित्वादिति वहिरिन्द्रि

घटज्ञाने साक्षात्कारित्वादि तदर्थः। चिन्मुद्रितेन प्रतनस्य च चक्षुः
संयोगादिरूपं धूमसामग्र्यां सत्वात्तत्र तत्साक्षात्कारितेति न च।
न च धूमलौकिकप्रत्यक्षे नैतरं धूमादतिशयेन तस्मात् धूमत्वा
श्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्वादिति वाच्यं। तदाश्रयत्वस्य त
द्धर्मप्रकारकतानिरूपितविशेष्यताघटितत्वात् धूमत्वप्रकारकता स ५
ता१ निरूपितविशेष्यताश्रये धूमलौकिकप्रत्यक्षे सामग्रीसत्त्वे
नादोषात्। नन्वनुपाधीनमते तत्पुरुषीयधूमसाक्षात्कारविषयका
लौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयचक्षुःसन्निकर्षय
किंचिद्विशेष्यकतत्पुरुषीयचाक्षुषप्रकारीभवद्रूपत्वेन हे
त तुतया तेनैव विलक्षणे तन्मनस्यापि प्रत्यक्षोत्पत्तिवारणे गुरुतरसा
मग्र्याः साक्षात्कारिकास्तिकत्वे तेन व्याप्तत्वात् गौरवमिति चेत् न
वान्यपक्षतत्समसोत्पत्तिमिति प्रसंगादि तद्व्यक्तिविषयकचाक्षुषान्तरे
प्रातत्कर्षयोगविनाशेऽपि तादृशकारणसत्वात् सकलतद्व्यक्तिसाक्षा
त्कारधाराया आपत्तेः। तादृशसामग्र्याः साक्षात्कारित्वकल्पनस्य २३
आवश्यकत्वात्। एवं च धूमत्वसामान्यप्रत्यक्षे ज्ञानप्रकारीभूत
वद्रूपत्वमेव न हेतुत्वं नाचेंद्रियसंबंधपुरुषभेदेन वा कार्यकार

ण। भावद्रूपत्वपि लोकच वी। अथैवं च चक्षुः संनिकर्षे पुरोवर्तिनि घटत्वग्रहप्र
तिबंधकदोषसत्वे घटत्वेतरादर्शनात् ...
स्यत्र यत्र सत्वे तद्धर्मविशिष्टे तदर्थः। तत्वान्ते तद्धर्मविशिष्ट घटचाक्षुषापत्तिः। न च
लो०म०
च्छा० २ साक्षात्कारसामग्र्याः साक्षात्कारित्वात् तद्धर्मविशिष्टलौकिकप्रत्यक्ष
चेतन्योपाकते घटवान्दोषाभावादि लौकिकप्रत्यक्षसामग्री सहकारि
णया वस्तुतत्प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति वाच्यं। तत्सामग्र्यसत्वात् नेत्रघटत्वे
साइतिरोलनुपपत्तेः। घटन लौकिकलौकिकप्रत्यक्षेऽपि धूमत्वसत्त्वे धू
चेत्वात्तेन चाक्षुषघटचाक्षुषस्वीकारे दोषपत्तेरिति न ... व्यक्ततानि
मानकोचितुं ज्ञानजन्यसामग्र्यत्वात् स्वस्वीकारदोषापत्तेरिति नद्व्यस्तानि गर्व
सोरसत्वादेर्नतिर्लोहात्स्वीकारः स्वसोरसत्वेन सामान्यलक्षणाया
सोरसमानानिर्माहपि सोरसत्वे वनित्यचन्द्रोमानाभावतस्सोरसचक्षु
नस्य सामान्यलक्षणानिर्वाहसंभवात्। अलं मनदीधितिकारः। अतएव
वस्तुरश्मिचोदनानित्यादौ सोरसत्वेदरापि भानमिति स्यात्। तन्न
सोरसत्वप्रकारकसोरसत्वविशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेऽपि सोरसत्वप्रका
रकज्ञानेचेत् सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वोपगमेन सोरसत्वप्रका
धर्मज्ञानानाचिसोरसत्वज्ञानवत् एवं सोरसत्वसमानोपपन्नोरिति ज्ञान
न्तरप्रत्यासत्तिस्वीकारो निरर्थकः। अथ सामान्यलक्षणयाप्रत्यक्षेऽपि
नितद्धर्मप्रकारकतानिरूपितविशेष्यताश्रये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः साक्षात्कारि
तविनकषीसामान्यलक्षणयास्मुरश्मिचोदनानित्यादौ सोरसस्य सोरसाक्षात्कारित्वा

त्वस्य वा ज्ञानमिति ज्ञानलक्षणास्वीकार आवश्यक इति चेन्न ॥ सामान्यलक्षणया त
द्धूमभिन्नत्वमुख्यविशेष्यताशालि लौकिकप्रत्यक्षं जनयेदेव तदा अप्यलौकिकप्रत्य
क्षसामग्र्याः सत्कारित्वापत्ते तदभावेपि सौरभत्वविशेषणकालौकिकप्रत्यक्ष
नतेवाधकाभावात् इत्यरुः ॥ तन्न । यत्र सौरभत्वांशे उपनीतं नानात्मकं सौरभ
त्वप्रकारकं चंदनविशेष्यकं सौरभं चंदनमिति ज्ञानात्मकं ज्ञानं तत्र सौरभत्व
ज्ञानं सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणया न निर्वहति सौरभत्वप्रकारता
निरूपितसौरभत्वविशिष्टविशेष्यताशालिज्ञाने [illegible] त्वस्यैव सौरभत्वज्ञानरूप
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेः कार्यतावच्छेदकत्वात् तदुक्तं दीधितिकृता स्वं
च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव ।
तथा च चंदनस्य सौरभत्वानाश्रयत्वेन तत्र सौरभत्वज्ञानाधीनज्ञानलक्षणा
स्वीकार आवश्यकं । न च तत्र दोषवशादेव सौरभत्वज्ञानमिति वाच्यं ॥ तत्र
दोषस्य इंद्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमेन सौरभत्वांशे सन्निकर्षस्य आव
श्यकत्वात् । अतएव रजतत्वांशे लौकिकसन्निकर्षाभावात् अलौकिक २८
सन्निकर्षस्य [illegible] कल्पनात् नान्यथा व्याख्या इति प्रभाकरः । तथा

पताकादौ नियमस्य सर्वसिद्धत्वात्सौरभत्वज्ञानाधीनज्ञानलक्षणास्वीकार इति ।
ननु व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिहेतुत्वसत्त्वेपि केवलव्याप्तिज्ञानकालेपि अनुमि
त्यापत्तिरित्याशंकते । नन्विति । ननु पक्षवृत्ति धूमविशेष्यकं व्याप्तिज्ञानं अकार
णं तत्र पक्षवृत्ति धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं तस्य सत्त्वे चानुमित्युत्पत्तौ नक
स्यापि विवाद इत्याशयेनाह । नचेति । सर्वत्र धूम इति ॥ पक्षवृत्तित्वाकारिका
नं कारणमिति तावत् ऊर्ध्वं चैव वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनुमि
त्यनापत्तेः । तत्राक्षेपतया ज्ञाने मानाभावात् । किंतु वस्तुगत्या पक्षवृत्तिविषय
कं तत्त्वं च धूमो वह्निव्याप्य इत्यपि धूमत्वेन पर्वतीयधूमविषयकत्वा
दहनमिति ततोऽनुमित्यापत्तिरिति भावः । यत्तु दृष्टान्ते धूमो वह्निव्याप्य इति
ज्ञानात् दृष्टान्तेऽनुमित्यापत्तिरित्याशंकते न । नन्विति । तन्न । दृष्टान्तं
ते महानसे धूमो वह्निमतो ज्ञानसत्त्वेन पक्षताविरहादेवानुमितेरनुदया
त् अन्यथा सिद्धान्तेप्यसंगतेः । नहि व्याप्यत्वरूपेण पक्षतावशिष्टहेतु
मत्तानिश्चयः कारणमिति तदर्थः । तथा सति पक्षतायाः परामर्शं प्रति हेतुपा
पतात् कारणतावच्छेदकतापत्त्या कारणत्वानुपपत्तेः । किंतु पक्षः साध्य

त॰ दी॰ ॥

धिकरणत्वमेव तथा च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थो वि
ध्यते। तत्तु मरणानन्तरमपि संभवत्येवेति पक्षताविरहान्न तत्रानुमितिरि
त्यवोचयं इत्यत्तेनेति। एकरूपावच्छिन्नव्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिज्ञानत्वेन
हेतुत्वे तेनौ वह्निव्याप्यवानितिज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति भावः। व्याप्य
त्वप्रकारेणेति॥ व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थः। नन्वेवं वह्
न्यः अव्यभिचारित्वस्वरूपयोः एकव्याप्ति चरितवह्निसहचरितधूमवा
नुमितिज्ञानात् एवं विशेष्यविशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमितिन्यायेन व
ह्निव्याप्यधूमवानितिज्ञानात् अनुमित्यनुदयापत्तिरिति चेन्न॥ व्याप्तिवि
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तादृशवात्कारणत्वे सिद्धे ततोऽप्यनुमि
त्यापत्तेः। स एवं व्याप्यंशे निश्चयत्वाभिवेशेन॥ अन्यथा वह्नि
निवह्निव्याप्यत्वनावच्छिन्नधूमवानयं इति व्याप्त्यंशे संशयात्मकज्ञानादनु
मित्यापत्तेः। व्याप्त्यंशे निश्चयात्मकतादृशज्ञानत्वेन कारणतावा
तिरेकात्॥ मम मते व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनो धर्मिविशेषणता २५
वच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन। विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकार

कज्ञानाभावत्वेन कार्यकालवृत्तित्वाभावात् कारणत्वेन व्याप्त्यंशे संशया
त्मकतादृशज्ञाने विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वाभावेन वा पत्त्यावर्ति
इति दिक्। व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं च व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्ष
निष्ठविशेष्यताशालित्वं। न च व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं न तु व्याप्यवति
त्वाविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताशालित्वमिति याच्यं। एवं च वह्निव्याप्यधूमः
पर्वतस्याधेयतासंसर्गकपर्वतप्रकारकज्ञानस्यापि संग्रह इति वाच्यं। अप्रामाण्यं
ज्ञानविषयस्य उत्तेजकत्वानुरोधेन निश्चयत्व विषयानुरोधेन च तयोः प्रयोगवैरूप्या
था त्मावश्यकत्वात्। अन्यथा क चित्पक्षे सर्वत्र व्यभिचारप्रामाण्यज्ञान
नोऽनुमित्यनापत्तेः मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाच्च ना
नावच्छेदकतायां व्याप्यत्ववृत्तित्वासंभवात्। न चैवं वह्निव्याप्यधूमः पर्वते
तिज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तिः तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादिति चेन्न।
तस्यापि स्वातन्त्र्येण हेतुत्वोपगमात्। अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन च परस्पर
ज्ञानानुमितौ न व्यभिचारः। वस्तुतस्तु अनुमितेः पक्षतावच्छेदकके तानियते
न अनुमिति विशेष्यत्वव्यवसायकत्व इति न्यायेन पक्षविशेष्यकपरामर्श
स्यैव हेतुत्वे तु व्याप्यविशेष्यकोपीति ध्येयं तु उक्तातिप्रसंगं वारयति। न च

त्तिनचैवं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्युत्पादात्तत्प्रि
तिबाध्यौ। तदुक्तं परामर्शजनीकरणानुपपत्तेरिति नीवः। निरुक्तपक्षद्वि
तिनिरूपणप्रत्यत्वे तदनमायप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे। तथा च भूधरवृत्तितात
त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूप्य
त्वे चेत्सत्ति भूधरपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमप्र
कारताशालिज्ञानत्वेन पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितौ हेतुत्वं। नील
पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति निर्णयसंग्रहाय पर्वत्वप्रपक्षत्वं निवेशः।
नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानकवेति संशयवारणाय द्वितीयपक्षप्रत्वं निवे
शः। नीलपर्वतो न वह्निव्याप्यधूमवानिति निश्चयस्य च तादृशानुमितौ स्वा
तंत्र्येण अनुमितिहेतुतया न ततोऽनुमित्यनुपपत्तिः। अथ पर्वतत्वसामाना
धिकरण्येन धूमस्य धूमत्वावगाहि वह्निव्याप्यधूमवान्न वह्निव्याप्य
धूमाभाववान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति चेन्न। पर्वतताव
च्छेदकसामानाधिकरण्य उभयकोटयवगाहिज्ञाने समुच्चयः।
छे अवच्छेदकावच्छेदेन तु अन्यविधेयतरकोटयवगाहिज्ञाने
शयइति नियमात्। तथा च पर्वतत्वसमानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवत्ता
ज्ञानस्य हेतुतायां पर्वतत्वव्यापकत्वविशिष्टदेशिके विशेषणतासंबं २९

पर्वतत्वीयव्यापकेत्वर्थः १

धावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्वं निवेशः। पर्वतत्वावच्छेदेन व
ह्निव्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तु उद्देश्यतावच्छेदकविशेषणतासंबंधाव
च्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्वं निवेश इति। अनुमितिं प्रति
न४ परामर्शत्वेन हेतुत्वे कारणाघटकैः अन्यथासिद्धत्वान्नियतपूर्व
वर्त्तिरूपधर्मद्वयविशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनैकत्वमनीयं।
वह्निव्याप्यधूमो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं हि परस्य अनुमितिहेतु
त्वे तु परामर्शहेतुत्वेन रूपेण नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकस्य तस्यैव अन्य
थासिद्धत्वमात्रं कल्पते। तथा च विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमस्मि न७
न्नवच्छेदकमिति निष्कर्षः मीमांसकमतं दर्शयति। मीमांसकास्तु
स्यादिना। व्याप्यतावच्छेदकरूपकेति। व्याप्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतो ध
र्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमनुमित्यर्थः। अत एव अनुपदे त
यथा व्याप्तिग्रहादिति व्याख्येयमिति। यथाश्रुते व्याप्त्यंशे प्रमात्वे
कज्ञानादनुमित्यनुत्पादापत्तेः। तन्न वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदक
त्वाभावात्। व्याप्तिज्ञाने व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञा
नं सहकारि। सादृश्यव्याप्तिज्ञानेनानुमितौ जननीयायां सहकारि॥

ताद्यवच्छिन्नप्रकारिताविशिष्टज्ञानेनानुमितेः उत्पत्तौ न नीयतामिति वक्ति। धूमो वह्निव्या
प्य इत्यत्र तद्वत्तायाः नाद्यनुमितिकारणत्वापत्तेः। व्याप्यतावच्छे
दकमिति। व्याप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्मत्वर्थः। स्वमते साध्यवद्भे
दे प्रतियोगितेति। ज्ञानद्वयादिवत्ये वह्निव्याप्यधूमवान्पर्व
त इति ज्ञानस्य ग्रहः। तथा च नैयायिकमते ज्ञानद्वयात्सम्बन्धा
वच्छिन्नानुमितिरिति स्वीकारे गौरवमिति भावः। साध्यवाद्वितीयविशि
ष्टविशेषणतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्प
नायाः गुरुत्वात्। अवच्छेदनान्यथासिद्धत्वकल्पनापेक्षया
लाघवादित्यर्थः। ननु कोऽयं ताद्वच्छेदकस्तावदेव पिधूमो वह्नि
व्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं ततः अनुमितिः तत्र समवेतां विशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेऽनुमितिकल्पने तत्ज्ञानं तत्पक्षसाध्यादिक
२८।१ नेऽगौरवं ज्ञानावधपवारणाय पक्षे त्यत आह। किं चेति। वह्निव्याप्यवानिति व्याप्य
तावच्छेदकधूमत्वादिना व्याप्त्यादित्यर्थः। तथा च साध्यतावविशिष्ट
रूपविशिष्टावगाहित्वान्तरूपसम्बन्धधर्मावच्छेदेन कारणत्वसिद्धिः पक्ष
तादृशज्ञानत्वेन तज्ज्ञानमपि तद्विशिष्टपक्षधर्मकल्पनेऽनुमितिस्वी
कारः। साध्यसाधनानुरोधेन कार्यकारणभावे न्यायमतसिद्धव्याप्यतायाः प्र
सङ्गवज्जौरवं स्यादयुक्तवीति। वीजो सकलन्ते तु ज्ञानविशेषे विधेय
त्वे कौतूहलं वह्निव्याप्यवानिति साध्यवतामपि सर्वेषां व्याप्यमनुमितिप्रयो

पद इति। वस्तुतस्तु। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानव्याप्यतावच्छे
दकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानयोर्हेतुत्वेऽपि वह्निव्याप्यधूमवानालो
कवानपर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः। आलोकत्वस्य वस्तुगत्या व्या
प्यतावच्छेदकत्वात्। व्याप्यतावच्छेदकत्वेन ज्ञायमानधर्मप्रकारक
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि तथा। आलोकत्वस्यापि कदाचित् व्या
प्यतावच्छेदकत्वेन ग्रहान्नूतनतत्कालीनतत्परूपीयव्याप्यतावच्छेदकत्व
प्रकारकग्रहविषयधर्मत्युक्तौ तत्कालीनत्वतत्पुरुषीयत्वयोर्निवेशे
गौरवात्। एतेन ग्राह्यव्याप्यव्याप्यतावच्छेदकताकधर्मप्रकारकप
क्षधर्मताज्ञानत्वेन धर्मिताग्रहप्रकारी जनकत्वे वह्नित्वेऽपि लोका
ककालिकज्ञानत्वेन वारणकत्वे प्रायः पिकारणत्वकल्पनेति
परास्तं। कालादिघटकस्य गौरवादिति। धूमत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञा
नत्वेन धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वे वाच्ये त
था च वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान्पर्वत इति ज्ञानद्वयस्य न
तावत्पर्वतो वह्निव्यापक इति धूमव्यापकानुमितिसामान्ये लिङ्गपरामर्श
कार्यत्वं वह्निव्याप्यालोकवान्पर्वत इति परामर्शजन्यानु
मितौ तदभावात्। किं त्वनुमितिविशेषत्वात् तेनानुमितिविशेषपरामर्श

धर्मो ऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानाद्धूमपरामर्शजन्यानुमितौ तावत्स्य [illegible] किं
[illegible] तन्न तेद्रातिनज्ञानी [illegible] तिदिक नन्वनु व्याप्तिचारज्ञानका [illegible]
र्मितावच्छेदकव्याप्यवत्तापरामर्शस्य न वे [illegible] त्यापत्ते [illegible] व्यभिचारस्य
हेत्वाभास त्वानुपपत्ते हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य निष्कम्प [illegible] निर्वचना
नुपपत्त्या व्याप्तिनिर्वक्तुमशक्यत्वात् हेतुतावच्छेदकप्रकारकव्याप्य
तापरामर्शत्वेन हेतुत्वात् तथा च व्याप्यवानिति ज्ञानाद्धूमपरामर्शस्य [illegible]
कल्पे अनुमितिरिति स्यात्स्यादिति तस्मादिति। नहि व्याप्यवान् इत्य
वेरूपादिति। वह्निव्याप्यधूमवानित्येव रूपादित्यर्थः। प्रसिद्धादे [illegible]
वकार [illegible] नि प्रतत्ज्ञान [illegible] स्य वयुदासः। व्याप्य [illegible] याप्त
पक्षधर्मता [illegible] धायाच्च अनुमित्यापत्तिवारणाय व्याप्य [illegible] निष्क
लंपक्षधर्मतावच्छे च निष्कम्प [illegible] वेद्यो। नैयायिक [illegible] च व्याप्य [illegible] निष्क [illegible] पार्श्व
पक्षमनि वेश्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि। निष्कम्प [illegible] त्वे नैव हेतुत्वमु
पपत्ते। व्याप्य [illegible] धायाम् [illegible] विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वो [illegible]
नैव व्याप्यत्वमावात्राइति पूर्वपक्षावगतिदितत्वात् [illegible] धूम [illegible] रूप वच्छेदेन से
तु [illegible] कस्यनासः [illegible] धर्मवच्छेदेनैव तत्कल्पनाप्रत्यासत्तो निरस्तरेण। त
तीयत्वमिति। अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शस्य [illegible] तीयत्वं कथमि
त्यर्थः। प्रथमस्येति। दृष्टान्ते धूमदर्शनं तत्परतपक्षदर्शनमित्यर्थः। ते
तृतीयत्वं तेधूमदर्शनात्तेर धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणात्मकव्याप्तिज्ञा २८
नेत्युक्ती पक्षित्यर्थः। तद्विशिष्टेति। व्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः। [illegible] त्याद्याव्यादो व

[illegible] वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुपमे [illegible] तीयमित्यर्थः। तद्विशि
ष्टेति
कंटेन। दृष्टान्ते धूमदर्शनं प्रथमामित्यर्थः। व्याप्तिज्ञानं द्वितीयधूमस्य
व्याप्तिस्मरण [illegible] तीयमित्यर्थः। तद्विशिष्टेति। दृष्टान्ते [illegible] तव्या
प्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षे व्याप्त्यावगाहि ज्ञानं तृतीयमित्यर्थः इत्याहुः। गौरवा
दिति। लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षयात्तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरवा
कं॰५ दित्यर्थः। ननु प्रामाणिकगौरवं न दोषायेत्यत आह। व्याप्तिज्ञानत्वेति मे
ज्ञान [illegible] सिद्धिस्य [illegible] व्याप्तिज्ञानानुमित्युत्पत्त्या तत्तृती
यलिङ्गपरामर्शवत्त्वेन कारणतेत्यर्थः। फलायोगिव्यवच्छिन्नं कारण
स्वरूपं करणं न तु सिद्धमयपरामर्शोऽनुमा न मितिकवितं। एवं लिङ्गपरा
मर्शस्य अनुमितिहेतुत्वे लिङ्गस्याधितवं स्वविशिष्टकारणतामादि कं प्रमा
णं [illegible] करणविशेष [illegible] कारणत्वं न त्वतीतिस्या [illegible]
प्रतीतलिङ्गस्यापि करणं यथा हि दण्डादेरपि घटं प्रति कारणत्वाप
स्॰५ त्यादन्नतत्त्वे [illegible] अन्यथासिद्धेरेव बाधकत्वात् एवं विनिगमना तृ५
विरहेण व्याप्तिलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमित्यर्थः। आचार्याः। त
[illegible] निराकुर्वन्नस्वमतमाह। स्वोपज्ञेति। व्यापारवानादिति। फला
योगव्यवच्छिन्नकारणत्वं च व्यापारवदसाधारणकारणत्वापेक्षया नु
[illegible] हेयत्वादिति भावः। यथा चैतन्न्यापत्त्यर्थे परिष्कृतं विशेषिततानु

[illegible] इति व्यवहारात् [illegible] ... ...काले

स्वपरामर्शोत्तरं सिद्धिनाशात् तत्र अनुमितिस्तत्र योग्यविभुविशेषगुणनाशत्वाव- [illegible] अर्थः१२
च्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्न गुणस्य हेतुतया परामर्शस्यापि सिद्धिनाशरूपव्यापार-
वत्वात् करणत्वं संभवत्येवेति चेन्न। पूर्वजनायि सैव यस्य यज्ञानकत्वं तस्यैव तद्व्यापा-
रत्वमिति नियमेन तज्ज्ञातीयस्य तत्र तथात्वासंभवेन तस्य अनुमानत्वाङ्गीकारस्यास-
म्भावितत्वादिति। लिङ्गमिति। अनुमितेः करणमित्यनुपपद्यते। परामर्शव्यापारकमित्य
ननापरामर्शः तत्र अनुमित्यनुत्पत्तेरित्यर्थः। नच तत्र प्रागभावादीनामेव लिङ्गत्वमस्त्विति
वाच्यं। तेषां तद्व्यापकत्वेनापरामृश्यमानत्वादिति भावः। ननु अनुमितिलिङ्गस्य सत्त्वे अनुमितिः
स्यादिति भावः। ननु कारणत्वं कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कारणतावच्छेदकसंबन्धा-
वच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्तित्वेनाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्र
प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं। तच्च अतीतानागतधूमस्य
अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणसत्त्वेपि तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य असंभवादुक्त-
ल्लक्षणेन तथात्वात्। न तावत्तत्र प्रागभावो ध्वंसप्रागभावो नवतः। तयोः संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमानाभावेन तथात्वासंभवात्। तत्र
मानाभावात् विशेषवत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयो- २९
रस्तीत्यविरोधित्वादिति चेन्न। तयोर्व्याप्तिलिङ्गमानाभावात्। अन्यथा अ-
तरास्पामिघटे रचके रूपं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तिः।

[illegible] ... प्रतियोगिवत्त्वे सत्यत्र ...

ध्वंसप्रागभावप्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः। १

तस्या ध्वंसादिविषयत्वे तत्र नाविरुद्धघटेपि तदापत्तिरिति। एकत्र ध्वंसप्रागभावयोः संभावा-
विरोधेपि [illegible] ... अतीत-
ती३ [illegible] ... अनुमितिरूपकार्य-
लिं [illegible] ... ५४
[illegible] ... अनुमानमिति दिक्। ननु [illegible] ...
[illegible] ...
[illegible] ...
[illegible] ... एवं च [illegible] अधिकरणे
[illegible] ... प्रतियोगिवैयधिकरण्या[illegible] ... घटादेरि-
[illegible] ... त्यर्थः।
[illegible] ... प्रतियोगि[illegible] ... नच [illegible] ...
[illegible] ... प्रतियोगि[illegible] ...
[illegible] ... अधिकरण[illegible] ... व्यापा[illegible] ...
[illegible] ... किंतु प्रतियोग्यनधिकरण[illegible] ...
[illegible] ... प्रतियोगिव्यधिकरणेन प्रतियोग्यनधिकरण[illegible] ...
[illegible] ... ३

[illegible] ... प्रतियोगिताव[illegible] ... इत्यर्थः१२

[illegible] ... त्यर्थः।३

निरूपकत्वे नावच्छिन्न इति पूर्वकालव्यापककत्वस्य नियतपदार्थत्वेन तस्याप्यवृत्तित्वा
दिति स्वरूपकत्वाभावेन नियतपदस्याभावेन तदकारणत्वेन तत्कार्यकारणस्य तद्व्याख्यान पू४
प्रपूर्वकत्वादिति वक्तुः ४

तर्क-
३०
योगि व्यधिकरणतानामात्।। न चैवं रासभस्य नच्चैवं आदीनामपि घटकारणतापत्तिः ९
दण्डरूपी व्याप्तिस्तयोव्याधिकरणतया नावादि इति वाच्यं। अनन्यथासि
द्धिपदनैव तद्वारणात्। न च रासभादीनामपि तेनैव वारणे एककारणता। न कृत। नि
यतपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं। स्वपक्षेतावदिना वश्यकत्वेनैव रासभसंग्रहादि
वहिरंगस्यापि [illegible] कारणासिद्धेरिति वाच्यं। अन्यथासिद्धेरेकस्यापि निवेशने
[illegible] तया तेन तस्यापि [illegible] निवेशनीयतया गौरवेणाधिक
कि [illegible] निवेशात्। विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणस्य सत्तिवाधकोऽवि
शेषणस्यापि कारणतां गमयतीति नियमस्य साधकस्य सत्त्वात्। अन्य
थाऽदृष्टस्य [illegible] नोऽहेतुत्वेऽदृष्टस्यापि हेतुत्वानुपपत्तेः एवं विविध
यतया लिंगादि [illegible] ज्ञाने कारणत्वं ज्ञानादिविशिष्टलिंगे वैत्यत्र विनिगमना
विरहो। [illegible] तद्वैलुता साधकः।। ननु न परामर्शस्य [illegible] ज्ञानलिंगस्यानुमिति
सामान्यहेतुत्वं। [illegible] वोदपि [illegible] मानुमित्युदये न तत्र लिंगज्ञाना
त्। न च [illegible] तद्धेतुः अनुमितिसामान्ये तु परामर्श एव हेतुरि
ति वाच्यं। [illegible] सामान्ये [illegible] प्रयोजकत्वं तद्विशिष्टे तद्धेतुत्वे ३०
नास्ति वाधकं प्रयोजकत्वात् परामर्शस्यैव अनुमितिप्रयो
जकत्वात्। इत्यादिति चेन्न। लिंगज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्याप्तिपक्षधर्मता
ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य [illegible] तद्धेतुत्वे [illegible] तस्य [illegible] कार्यतावच्छेदकताया
विचित्तदिता [illegible] वाच्यम [illegible]

उत्पन्ने ज्ञाने वै कार्यव्याधिकरणत्वं [illegible] प्रतियोगिव्यधिकरणतात्वदनवच्छेदकका
र्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदक
धर्मवत्त्वं स्यात् कार्याधिकरणे [illegible] कारणत्वमपाद्य [illegible] तादात्म्ये
ऽसत्त्वादिति दिक्।। नवीनास्तु न हि वयं लिंगज्ञानत्वेन कारणतां ब्रूमः येनोक्तनियमाव
कारो विनिगमनाविरहो वा जुवेत किंतु ज्ञानत्वेनैवेति न लिंगस्य हेतुत्वं व्याप्तिप्रकारक
पक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शत्वेन [illegible] विशिष्टसामग्रीविरहाच्च न पक्षे [illegible] चिज्ज्ञानादनु
मितिरित्याशयेनाह।। ननु प्रत्यक्षादिकारणविशेषाविशेषरणमितिनिष्पादनपरामर्शादिनुमितिस्तत्र
व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शद्वाराकारणत्वसंभवेन तत्स आह।। साध्यज्ञाने चेति।। ननु सा
ध्यात् [illegible] सिद्धिकमर्त्वादिरूपतया [illegible] आह।। लिंगज्ञानं चेति लिंगज्ञानवेदपि गौरवा
दाह।। जन्यज्ञानमिति।। जन्यपदं नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमभंगभिया
तदनंगीकारे तु नोपादेयमेव तत्। अतिप्रसंग इति परामर्शजन्यज्ञाने घटज्ञाना
दनुमितिप्रसंग इत्यर्थः।। व्यापारेण परामर्शरूपव्यापारेण तन्निरासात् अतिप्रसं
गनिरासात् न च घटज्ञानेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकत्वव्यवहारापत्ति
रिष्टत्वात् व्याप्तिज्ञानत्वेन कार्यकारणभावादेव तज्जनकत्वव्यव
हारस्यांगीकृतत्वात्। न चानुमितित्वावच्छिन्नजनकत्वव्यवहारो नियन्तव्य इति चेन्न तावता
ऽप्यभावादिति।। नन्वेतावता परामर्शरूपव्यापारद्वारा ज्ञानमनुमितिकरणमिति सिद्धं
तथा च प्रत्यक्षादिव्याप्तिज्ञानस्य [illegible] स्मरणात्मकपरामर्शस्य तत्रानुमितिर्न स्यात् परा मर्श
व्यापारकस्य ज्ञानस्य तत्र नाभावादित्यत आह।। ज्ञानपदमिति सामान्यपरं केति।। तथा

तर्क॰
३१

चसविषयकत्वेनैवानुमितिकरणत्वेन संस्कारस्यैव स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा संभवा
न्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु सविषयकत्वस्य ज्ञानत्वव्याप्यत्वात् ज्ञानत्वेन ज्ञानत्वमेव जनक
तावच्छेदकं न चोक्तानुपपत्तिः । तथापि स्वजन्यसंस्कारजन्यस्मरणरूपपरामर्शस्यैव
व्यापारत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह पूर्वं त्विति । इयता प्रबंधेनानुमानस्वरूपं निरू
प्य तद्विभागमाह । तच्चेति । अनुमानं अनुमितिकरणं । ननु केवलान्वयिसमस्तनाम
वाप्रतियोगित्वं इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रोपपत्तावपि इदं वाच्यं घटत्वादित्या
दिलक्षणप्रसंगं इत्यतः पारिभाषिकं केवलान्वयिपदार्थमाह । तयोरिति तयोर्मध्ये इत्यर्थः ।
केवलान्वयिसाध्यकेति । केवलान्वयिसाध्यविधेयकानुमितिजनकत्वं तत्त्वमित्यर्थः । इदं
वाच्यं घटत्वादित्यत्रापि केवलान्वयिवाच्यत्वरूपसाध्यकत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।
साध्यविशेषणीभूतकेवलान्वयित्वं निर्वक्ति । तत्रेति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्व
यित्वमित्यर्थः । ननु गगनाभावादिना केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । आकाशरूपाभा
वप्रतियोगित्वादिति चेन्न । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ॥ आकाशस्य
नन्वत्र आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेरत्यन्ताभावात्मा आकाशाभावाभावेनाभावः प्रतियोगि
रूपसंबंधविशेषणेनतु अभावविरहात्मकमितिनावाप्रेक्ष्य आकाशाभावप्रतियो
गित्वानुपपत्तिः एवं च वृत्तिमत्त्वविशेषणस्य तु [illegible] नेपिन हानिरित्यर्थः ॥ वस्तु ३१
आकाशस्यातीन्द्रियत्वेन तदभावस्यापि तथात्वादित्यर्थः ।३ प्रतियोगितिरिक्ते आकाशाभावे आकाशाभावाभाव इत्यर्थः ।३

तत्स्वरूपान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तत्त्वं संयोगाभावादीनां केवलान्वयित्वाप
त्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्य च नैव दानीयं । प्रतियोगिव्यधिकरणपदार्थस्य प्रति
योग्यनधिकरणवृत्तित्वं ननु प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं तथा सत्यधिकरणभेदेन
भावभेदानभ्युपगमाद्वृक्षस्य संयोगाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशाभावा
प्रसिद्ध्या संयोगस्यापि केवलान्वयित्वापत्तेः । न चैवमपि वह्नि
नि: । न चैवमप्याकाशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तादृशाभावप्रतियोगित्वाभावान्नाक
३१ मिता वच्छेदकसर्वसामान्ये यत्प्रतियोगिकप्रतियोगिकत्वं व्याप्तिरितिवाच्यं यादृशप्रतियो
गिवत्त्वकरणाल्लयोगिनोत्ययाभावः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यादृशाभा
वविवक्षितत्वात् । तस्य चाकाशाभावसाधारणत्वात् तत्र तन्नियामकसं
योगादिरूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधवकेवलान्वयी । तथा च वृत्तिनियामकसंयोगे आकाशाप्रतियोगि
केत्यादावनौ कैमुत्याभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा
वेतिनातिव्याप्तिः । इत्थं च वृत्तिमत्त्वमपि तादृशाभावेन देयमन्यथा आकाश

तर्क॰ ३२

[illegible] तत्र नाद्यः [illegible] विषयत्वस्य [illegible]

स्य निरूपितप्रतियोगित्वे प्रतिकरणत्वाभावे बाधकाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेः। तादृशाभावप्रतियोगित्वे सति वृत्तिमत्त्वं वा तत्त्वमिति किं लक्ष्यत्वे [illegible] नि२
र्घटपत्तिः पर्यवेति। न च विषयत्वमात्रे निषेधे [illegible] प्रमेये [illegible]
[illegible] ज्ञानादिविषयत्वस्याप्रसिद्धेः [illegible] इत्यादि [illegible] साधारणमिति [illegible] तथापि
[illegible] तादृशविषयत्वं केवलान्वयि किंचिन्नादृशविषयत्वं [illegible]
[illegible] तत्र नाद्यः यावद्विषयत्वस्य [illegible] तस्याप्यसिद्धः असदादीयबुद्धिविषयत्वस्य सर्वत्राप्रसिद्धेः तदाह अप्रसिद्धेर्यापनानीति [illegible] दि ग९
[illegible] सर्वविषयकत्वेन तद्विषयत्वं सर्वगोचरत्वादिति भावः। [illegible]
पपादयति तन्नेति। तादृशज्ञानविषयत्वं चेत्यर्थः। अप्रसिद्धेः पक्षस्य ता
[illegible] स्वरूपान्तर्गतत्वं विषयत्वस्वरूपमेव तस्याप्रसिद्धमिति
[illegible] ननु साध्यतावच्छेदकान्यत्वप्रकारकतत्तद्बोधविषयत्वं
विषयत्वं [illegible] सर्वसाधारणं [illegible] किंतु विशि
[illegible] अन्यत्वप्रकारकघटादौ विशेष्यकज्ञानविषयत्वादि केवलान्व [illegible]
तत्तद्व्यक्तिनिष्ठैकत्वं [illegible] तदाह। वेत्युपदेति। तथा च वस्तुतः ५५
अन्यत्वप्रकारकं वस्तु [illegible] विशेष्यकज्ञानविषयत्वं सर्वसाधारणं [illegible]
[illegible] अनुपपत्तिरित्यर्थः। [illegible] नविषयत्वादिति। [illegible]
[illegible] आदिस्थानीय [illegible] तथासति [illegible] नविषयत्व
[illegible] अनुमितिप्रतिपाद्य [illegible] ३२
विषयतासीधस्य [illegible] प्रतीत्यनुपपत्तेः तादृशप्रतीति [illegible]

[illegible] कारणत्वाभावादेव नवाच्यत्वे [illegible]
ति [illegible] अनुमानमिति मीमांसकमतेऽपि [illegible] नानुमि
दितिपक्षता [illegible] हेतुत्वे युक्तिमाह। पक्षेति। [illegible] नेति। अत्र केचि
त [illegible] प्राचीनग्रन्थ [illegible] देहे। [illegible]
कारक [illegible] विषयत्वमेव पक्षत्वमिति [illegible] भावः। अतः [illegible] मितीत [illegible]
[illegible] ति भावः। सिषाधयिषेति। [illegible] साध्यनि [illegible] पक्षत्वं कि
[illegible] संदेहे [illegible] तत्रैव [illegible]
[illegible] अनुमित्यनुपपत्तिः [illegible] सिषाधयिषा
सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतानुपपादयति। सा चेति
[illegible] पक्षतेत्यर्थः। [illegible]
[illegible] अनुमानस्य [illegible] यदि [illegible]
[illegible] तस्यानुमित्यर्थं [illegible]
[illegible] अनुमित्यर्थं [illegible] व्याप्तिमिति भावः।
तं विशिष्टाभावं तत्राह। सा चेति। विशिष्टाभाव इति। सिषाधयिषाविरहविशिष्ट [illegible]
[illegible] इत्यर्थः। [illegible] सिषाधयिषाविरहविशिष्ट
च विशिष्टाभाव [illegible] विशिष्टाभाव [illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible] सिषाधयिषा [illegible] विशिष्टा [illegible] सिषाधयिषावि
[illegible] अनुमित्यनुपपत्त्या विशेष्य [illegible] विशेषणाविशिष्टाभावस्यैव

तर्क०
33

[illegible] कानुत्तेऊक दे[illegible] पक्षवन्ह पति [illegible]
वान्हि [illegible] कल्पनां यावविरक्षा वह्नि इति बोध्यः।८

प[illegible]तावच्छेदकधर्मावच्छिन्न[illegible]। ननु पर्वतो दृश्यक वह्निविधेयकानुमितिं प्रति सिद्धाभाव इव
विरह विशिष्ट वह्नि प्रकारक पर्वत [illegible] विशेष्यक निश्चयस्य वह्नि [illegible] भावरूप पक्ष
तायां हेतुत्वेऽप्यालोकस्य वह्नि [illegible] अतः स्वीक्रियेत वह्निप्रकारक पर्वत
त विशेष्यक निश्चयसत्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः। एवं पर्वतो
वह्निमानिति सिद्धिसत्वे इष्टो वह्निमत् पर्वतोऽयमित्याद्य [illegible] अनुमित्यनुद
यापत्तिरिति [illegible] आह। [illegible] इति। पर्वते [illegible] वह्निर्नोद्देश्यक कताली [illegible]
त [illegible] वन्हित्वावच्छिन्न विधेयता [illegible] कानुमितिं प्रति पर्वतो
देश्यक वह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति [illegible] विरह विशिष्ट पर्वतत्वावच्छिन्न वि
शेष्यता निरूपित वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपित संसर्ग निष्ठ संसर्गिक विषयता शालि
निश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः। अत्र च घटानुमितीच्छा सत्वे
पर्वतो वह्निमानिति अनुमितिः [illegible] पर्वतो देश्यक वह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छा त्वेन इच्छा
त्वेन साध्यनुगतेच्छानां [illegible] सत्वेन पर्वते वह्निमनुमिनुया
मितिगोचरेच्छात्वेनानुगतेच्छानां [illegible] पर्वतो देश्यक [illegible] रूपित वह्निविधेयक सप्रकारताका
मितिगोचरेच्छात्वेनानुगतकत्व [illegible] साधारणं पर्वतोदेश्यक वह्निविधेयकानुमिति
गोचरेच्छात्वेन। तथा सति घटानुमितिसामग्रीसत्वे पर्वतो वह्निमानिति [illegible] अनुमितित्वा
पत्तानिति [illegible] सत्वेऽननुमित्सापन्नेः। [illegible] प्रतिबध्यीकृत घटानुमित्युत्पत्त्यापि इच्छायावि
षयसिद्ध्यादर्शनेनेपरोपगात्। तामात [illegible] जनकत्वेन अन्यानुमितिसामग्र्यास
मवधानकाले मानाभावं तथाविधेच्छानुमितेजनकतया घटानुमितिसामग्री कृता [illegible]

[illegible] विशेष्यतान्ते द्वेनकृतावच्छेदक [illegible] तिवदेकतया [illegible]
द्वितीयेचानुमित्सोविर्न्नोद्देश्यकत्व [illegible] विधेयकता [illegible] तत्ता [illegible]
वह्निर्न [illegible] प्रतिबध्यत्वान्तोवेत्यर्थः। १०।

अनेक साधार
णत्वेन कुतुम
तर्क १

[illegible] पर्वतो वह्नि
[illegible] सिद्धि
[illegible] तिव [illegible]

[illegible] कोदेश्य
कानुक विधेय
कानुमितित्वा
नेत्यर्थः। १७

शिवः
॥३२॥

उक्त [illegible] स्वरकावच्छेदकत्वात्। १

[illegible] सिद्धि [illegible] [illegible]
[illegible] पुन [illegible]
[illegible] १

तस्याऽजनकत्वात्। अनुगतेच्छानान्तु बाधकाभावात् सर्वेषामनुगत रूपेणैव जनकत्वमिति। न
[illegible] नित्सानुमित्यापत्तिरिति चेन्न। धूमलिंगकानुमितिं प्रति धूमलिंग [illegible] आलोकेन वह्निमनुमिनुयामी [illegible] ताच्छायां पर्वतो
[illegible] नावत्सेन हेतुत्वात्। एवमालोकादिस्थलेऽपि बोध्यम्। इत्यादीति कारण लिंग विशेषणपिच्चानेपन्नेतपक्ष
सिद्धिसत्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामी [illegible] आलोकिलिंगकपर्वतद्विसमूहालंबन [illegible] परामर्शकाले
जन्यत्वेन धूमलिंगकत्वात् एवं धूमलिंगक सप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्य [illegible] तस्याः धूमपरामर्श
[illegible] विशिष्टालोकलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्य [illegible] वरूपकारणाभावाद्धी
[illegible] आलोकलिंगकेच्छायाअपि। एवं च धूमलिंगकेच्छायाअपि धूमपरामर्शविशिष्टायाः [illegible] एवं लिंगकत्वा
जकत्वेन [illegible] अनुमितिप्रतियोः कार्यकारणभावकल्पनेऽपि गुरुत्वम् [illegible] कारणतया धूमलिंगकत्वम्
तिपन्न। [illegible] धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धेः धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टयानाल्यम्
निप्रति धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य [illegible] कारणाभावात्। [illegible] लंबनस्थले च धूम
लिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावविरहविशिष्टानुमितेः सत्वाव्यभिचाराभावात्। न चोक्तस्थले धूमलिंगकेच्छा
विरहविशिष्टसिद्ध्यभावविनापि यादृशसामग्रीबलात् धूमलिंगकानुमितिरुत्पन्ना तादृशसामग्रीबलात्
तत्र धूमलिंगकपरामर्शकाले सिद्धिसत्वेऽप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। धूमलिंगकेच्छाविरहवि
शिष्टसिद्ध्यभावधूमपरामर्शघटितसामग्र्याः आलोकलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभा
वआलोकपरामर्शान्यघटितसामग्र्यादन्यतरत्वस्यैवात्रनियामकत्वात्। अन्यथानुतत्र

तर्क॰ ३४

लिंगकपरामर्शविशिष्टस्तत्तल्लिंगकपक्षानामनुमेतेजकत्वेनावच्छिन्नावच्छेदकत्वेन वैरोधेनेषां
मिथ्याविशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहस्य सत्वात् ननु पक्षतादृश्यकवह्निविधेयकानु
मितिं प्रति स्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकं यत्तद्धर्मवल्लिंगकत्वप्रकारकस्व
समानाधिकरणानुपसंबन्धेन बाहि व्याप्यवत्ताविषयविशिष्टस्य पाक्षिकपक्षतादिस्वविशि
ष्टसिद्धत्वावच्छिन्नत्वेन प्रतिबंधकत्वं ननु लिंगभेदेन । समूहालंबनस्थले वह्न्यालोकपरा
मर्शविशिष्टालोकलिंगकपक्षतायां वह्न्यालोकव्याप्तिवदयं वह्न्यालोकवानिति चेन्न । तथापि अनुमितिजन
कतावच्छेदकतयानुगतेषां नामनुगमकरूपाणां विनिगमनाविरहेणावच्छेदकत्वे वह्न्यादिविशेषानां प्रतिया
नेषामपि विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहात् अवच्छेदकतापात्तास्यैव नित्यस्य चानिर
स्तत्वात् तस्मात् तल्लिंगपरामर्शकालीनतत्पक्षतावच्छिन्नत्वेन तल्लिंगभेदेन पक्षतायां हेतुत्वमेवो
चितमिति दिक् । केचित्तु व्याप्तिरकरणं उक्तयति । असत्पक्ष इति । सिद्धासिद्धिव्याघातत्रयोदाह
रणं चेति । असत्पक्षत्वं चेत्यर्थः । पक्षातिरिक्तमिति अनिश्चितसाध्यसाधनसहचारकत्व
मिति स्वरूपकान्तेन न तु पिवृक्षितं तथा निवेशोऽप्यपेक्ष्य तु किंतु अनिश्चितसाध्यकत्वं तत्वं ।
साध्यसाधनयोः इतरभेदपृथिवीत्वयोः ननु सहचारस्य पिच्छमालकं तन्निश्चयस्य
सत्वान्निश्चितसाध्यकत्वमतआह । निश्चीयते चेति । साधनसहचारनिवेशप्रयोजनान्ता
रेन तदानीं पक्ष्यानिश्चितसाध्यकत्वमेव तदन्तर्भूतं पक्षातिरिक्तमिति विशेषणेनेति ३४
प्राकृतं नचेति । एवकारेण पक्षातिरिक्तमित्यस्य व्यवच्छेदः उत्तरपक्षघटादाविति । प्रसक्त इत्यर्थः

तिपक्षेन ननु तादृशेति पक्षतीतेः । नन्वपरमाण्वसर्गादावुक्तप्राप्तिः इति पक्षतियोगितेन
कथमितरभेदः प्रसक्तः योग्यानुपलब्धिविरहात् स्त्रीभेऽपि शावल्ये व्याप्त्याभावेऽपि नव
त्वदेः किंतु वायुत्वातीति वत्तत्यः [illegible] अनुमानेनाप्युक्तमिति वाच्यं । तर्कितं प्रसंगमनुप
स्त्रिविरोधितदन्तावस्थैव योग्यत्वात् तन्नैवेति पक्षप्रतियोगिकत्वं [illegible]
रमाणो पृथिवीत्वाभावग्रहानुपपत्तेः इत्थं पि [illegible] मेदस्य वेतरभेदस्यापि प्रत्यक्षतोऽपपत्तिः
निश्चितत्वादिति । तदुपादाने च घटस्य प्रत्यक्षत्वात् [illegible] निश्चयेऽपि पक्षातिरिक्ते निश्चि
तसाध्यकत्वमस्त्येवेति भावः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वं चात्र पक्षातिरिक्तत्व
बोध्यं । अतः घटादेरपि पक्षविधित्वात्ततिरिक्तत्वोक्तौ दोषः । अत एवेति । घटादौ तन्नावि
भेदनिश्चये सत्यर्थः । तत्र हेतौ तत्स्वत्वं घटितेत्यर्थः । विशिष्टबुद्धिं प्रति विरोधिज्ञानस्य हेतुत्वे साध्य
ध्यक्षाने विनाशस्य घटितेऽसिद्धेः तत्सत्ववादिति भावः । स्यादनिश्चयेऽपि तरभेदनिश्च
येऽपि तस्य घटस्य पक्षत्वमिति तादृशभावत्वादिरूपं पक्षत्वमिति भावः । घटे इतरभेदनिश्चयेनेतर
भेदनिश्चयाभावरूपपक्षत्वाभावात्केयं पृथिवीत्वाभावस्य पक्षत्वमिति भावः । पृथिवीत्वेति
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेव प्रतिबंधकतया प्रकृतेऽपि
वीत्वसामानाधिकरण्येन घटादावितरभेदनिश्चयेऽपि पृथिवीत्वावच्छेदेनानुमितौ न क्षतिः

तर्क॰ श्री घ५

रिति भावः। नचैवमंशतः सिद्धसाधनस्य दूषकत्वविरोधप्रसंगइतिवाच्यं॥ पक्षतावच्छेदकैकदे
तदूषकत्वस्य स्वीकारात् पक्षतावच्छेदकनैलत्यएवदूषकत्वेत्यंगीकारात् यथाशब्दोऽनित्यइतिसे
३५ रूप्तत्वादित्यत्र नित्यावागिति बुद्धेरुद्देश्यत्वात् सिद्धसाधनोत्थापकधर्मावच्छेदेनानित्यत्वानु
मितिरिति। तदवच्छेदेन पृथिवीत्वावच्छेदेनापीत्यर्थः इतरभेदनिश्चयाभावे रूप
पक्षताविरोधित्वादित्यर्थः। विरोधित्वं च तज्ज्ञानवत्त्वान्नरूपं बोध्यं। इष्टापत्ते पृथिवी ह५
त्वावच्छेदेनेतरभेदनिश्चयः। सर्वत्रेति परमाण्वादिरूपपृथिव्यामित्यर्थः। तन्निश्चये
तीति तरभेदनिश्चयाभावादित्यर्थः। परमाण्वादेरयोग्यतया प्रत्यक्षेण तत्र तस्या नि
श्चेतुमशक्यत्वात् तथा च पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन निश्चयसत्त्वेपि तदवच्छेदेना व
वच्छेदेन निश्चयाभावसत्त्वात् घटादेः पक्षत्वमव्याहतमेवेति भावः। इदं च घटादौ पृ
थिवीत्वेनेतरभेदनिश्चयमभिप्रेत्य। वस्तुतस्तु घटत्वेनैवेतरभेदनिश्चयेनापि पृथिवी
त्वेन तद् निश्चयात् पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदककानुमितिस्तु तत्रैव बाधकाभा
वः। तद्धर्मिधर्मितावच्छेदककानुमितौ तद्धर्मधर्मितावच्छेदकसिद्धेरेव प्रतिबन्धक ३५
त्वादिति ध्येयं। अत्रेति। व्यतिरेकयोः सहचारात् उक्तेति। अन्वयव्याप्तिग्रहे इत्यर्थः।
साध्याभाववत्त्वभावयोः २ सत् २

तादृशपक्षतावच्छेदकपरामर्शस्य [illegible] व्याप्त्यर्थः

पृथिवीत्ववत्त्व साधवेनानुमितिसामान्ये व्यापकव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वादिति भावः॥ नचैवं विशेषण [illegible]
इतरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि पृथिवीति परामर्शाद्वितर
भेदज्ञानस्यानुपपत्तेः पृथिव्यामितरभेदइत्यादौ इतरभेदविशेष्यकानुमितेः कथं
तः॥ एवं सत्यतः इतरभेदज्ञानसत्त्वेन तादृशपरामर्शात् पृथिवी इतरभेदवती
त्यनुमितेरप्यनुदयप्रसंगइति वाच्यं॥ अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतु
२९ त्ववादिनामाचार्याणां तदनुरोधित्वात् प्राञ्चइत्यनेनारुचिः सूचिता। स
च विशेषणाज्ञानविधया सहचारज्ञानम्। अन्वयव्यतिरेकहेतुतया सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वाभावयोः सामानाधिकरण्यस्य अन्वयव्याप्तिघटकतया विशेष
णत्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कथं तादृशव्याप्तिग्रहहेतुत्वमिति। नच व्यभिचार
ज्ञानविरोधि सहचारज्ञानत्वेनोभयसहचारज्ञानयोरपि हेतुत्वमिति
व्यापक वाच्यं व्याप्तिज्ञानं तादृशव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य विरोधित्वाभा
वात्। अत्र केचित्। प्राचीनमते अन्वयव्याप्तिज्ञानेनैवानुमितिर्विनिगमधर्मि
[illegible] साध्याभाव [illegible] तदन्यतरान्वयाहितयेत्यर्थः॥२

तर्क· पि व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्याविरोधित्वाभावात्। एवं केवलान्वयिन्यन्वयव्या
प्तिज्ञानेनैवानुमितिसामान्ये हेतुरित्यपि यतो तथा। अन्वयव्यभिचारज्ञानं व्य सह२
३८ तिरेकव्याप्तिज्ञाने हेतुः। न ज्ञानमेवानुमितिसामान्ये हेतुरित्युक्तौ विनिगम
काभावात्। न चैवमन्वयव्याप्त्यवगाहि व्यापकधर्मवत्त्वेन पक्षपरामर्शादनुमि
त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं। न च तदनन्तरमेतन्मते व्यापकाभावप्रतियोगि
धूमवत्त्ववती पर्वत इति व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शानुमित्यनुदयो दृष्ट
पत्तेरुष्टापत्तेरेवमपि तत्र तदनुत्पादस्येष्टत्वादिति। तत्र अन्वयव्याप्तिज्ञान
स्य हेतुत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात्। तथा हि व्यतिरेकव्याप्तित्वावच्छिन्ने साध्य
मेतद्व्याप्यस्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबंधेन निरूपकतावप्र
तियोगित्वसंबंधेन वा। तथा च गुरुतरसंबंधेन व्याप्तिविशिष्टधूमवत्ता
वगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरवं। साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावादिरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्या
नउ नुमितिहेतुत्वे तु स्वरूपसंबंधेनैव व्याप्तिनिरूपितत्वात्। विशिष्टहेतुमत्तानिश्च ३८
यस्य हेतुत्वमिति लाघवं। किंच साध्याभावाधिकरणव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात्सं
बंधेन केवलान्वयव्याप्तिमत्त्वानुरोधेनापि पक्षे तदनुभावेनान्वयव्याप्तिज्ञा
नस्यानुमितिहेतुत्वमिति। अन्वयव्याप्तिज्ञानमिव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमप्यनुमितिहेतुः। न च केवला
न्वय९

नेनैवोपपत्तौ तत्स्वघटककारणत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यं। इतरभेदज्ञाने धूमाभावे इतरव्यापक
कताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शादितरभेदज्ञानेऽप्यसाधारणेऽपि इतरव्यापकी
इतरभेदज्ञानस्यैवासत्त्वात् परामर्शादितरभेदविशेषणकानुमितेः स्वातन्त्र्येण
व्याप्यत्वात्। प्राचां मते तु गौरवरूपवादो बलात्। निवेश्यं परस्परव्यतिरेकेऽपि परस्परसंगेन तद्वैलक्षण्य
साधनात्वस्य परजन्यानुमितौ तयोर्व्यभिचारवारकतया नानात्वं। अन्वयव्यतिरेकेऽपि परस्परं प्रकारकयोः
रज्ञानव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरन्वयव्याप्तिज्ञाने हेतुत्वे तत्र व्यभिचारवारणायान्यथा। नव्यमते तु अन्वयसहचा
रज्ञानमन्यतेऽपि परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय व्यवहितोत्तरत्वनि
वेशादिति। अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यनुपपत्तिः व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे तत्र रूपस्य निवेशनीयत्वा
दर्शयति। साध्याभावेत्यादिना। अनुमितिः साध्यविधेयकानुमितिः। तत्वमिति मणिकारमतमा
साध्यत्वोपनिबद्धव्याप्तिज्ञानं हेत्वभावविधेयकानुमितिजनकं न तु हेत्वभावनिरूपित
नुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्यैव भाननियमात्। नतु साध्यविधेयकानुमितिः अ
वा५ नुमित्यापत्तिरित्यारंभेनैव। न चेति। अन्यविधेयकेति ह्रदात्। अन्यथा धूमवह्निव्याप्तिज्ञानात् घट
निरूपितव्याप्तिज्ञानादिति यावत्। अन्यानुमितिः साध्यविधेयकानुमितिः। व्याप्तिज्ञानात् हेत्वभावनि
धेयकानुमितिजनकत्वे बाधकाभावादित्यत आह। अतिप्रसंगादिति। व्याप्तिज्ञानस्यानवि
च्छिन्नात्पटविधेयकानुमितिप्रसंगादित्यर्थः। पक्षधर्मतेति। स्वाश्रयव्या
पकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबंधेन साध्याभावनिष्ठव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहि

तर्क॰ निश्चयइत्यर्थः। सर्ध्यानुमापक इति साध्यविधेयकानुमितिविशेषहेतुरित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्य
३९ ग्रहपरामर्शोत्पादितोऽत्रानुमितिजनक इति यावत्। व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्य
भावप्रतितिनियमस्तु अन्वयव्याप्तिग्रहपरामर्शजानुमितिस्थले एवेति हृदयं। नु घटा
गवित स्नेदस्य निश्चितत्वेन पृथिवीतरभेदो नियतो पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयेव न तु व्यति
रेकी निश्चितसाध्यवत्तयैव दृष्टांतत्वे प्रयोजकत्वं न तु पक्षतात्पर्यमिति चेन्न अन्वयसह
चारग्रहदशायां व्यतिरेकसहचारेणैव व्याप्तिग्रहे दयात्। तदुक्तमाचार्यैः साध्यतो
न्वयं तद्दृष्टांतः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तं व्यसिद्धमिति। अन्वयव्यतिरेकिलक्षणं पति। उक्त
३८ यान्यतिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्यत्वमित्यर्थः। व्यतिक्रानुमानमिति। वह्निमान्धूमादित्या
दीत्यर्थः। केवलान्वयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वे केवलान्वयित्वं व्यतिरेकसहचारमात्रगृ
हीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वं उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वं गृ
हीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वं केवलान्वयित्वे केवलव्यतिरेकित्वे इत्येवं। नन्वेवं विभागव्याघातः प
क्षाविशेषक्षमस्यापि केवलान्वयित्वकेवलव्यतिरेकित्वे इत्यत एकाहमंते पक्षात्। न चिरज्ञापकानुमितिकस्यानुमा
धेयसंकरेणपाधेरसंकरादिति। अत एकाहमंते पक्षाज्ञानस्यानुमानत्वनये। अत एवानुपपत्तिरेवं हेतावपि
नाव कादिन पउपप्रधते न लिंगज्ञानस्यानुमानत्वं त्रिविधमित्यस्य अनुमितिजनकलिंगज्ञानविषयी
हितेऽत्रैव सतीति चेन्न। तज्ज्ञानानुमानं त्रिविधमित्यर्थः। नचानुमितिकारणस्यैव विभागो चित्यात् लिंगस्य त्रिवि ३९
धत्वात् लिंगं त्रिविधमित्यर्थः। न चानुमितिकरणं केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकं
धत्वोक्तीर्तनमसंगतमिति वाच्यं केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनके
३

केवलव्यतिरेकिलिंगकानुमितिजनकत्व अन्वयव्यतिरेकिलिंगकानुमितिजनकत्वमेदेन
लिंगज्ञानस्य त्रिविधत्वेन लिंगस्यापि त्रिविधत्वपर्यवसानात्। वस्तुतो लिंगज्ञानस्यैव त्रिविध
त्वं लिंगस्य तत्तद्विषयत्वेन तत्त्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकस्य च केवलान्वयिसाध्य
कानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमर्थः। एवं पक्षेतावति रिक्ते निश्चितसाध्यकत्वमपि सम्यक्
कातिरिक्ते निश्चितसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः। हेतुरित्यावृत्ति व्य५
हेतुत्वस्य तत्तज्ज्ञानविषयीकृते अनेयाप्रसस्य चक्रेव। तानेपि केवलव्यतिरेकिसा
धके भिन्नसाध्यविधेयकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमर्थः। एवं हेताववजिहितत्व
स्य स्वतादृशज्ञानविषयीकृते हेताववि हितत्वमर्थः इति न शंकापंकसंकलशो पीतिभाव
निर्णयविरुपरूपेण कार्यकारित्वात् प्रसंगाच्च हेत्वाभासान्निरूपयति एवमिति। तदाभा
साः हेत्वाभासाः हेतुवदाभासंतइति योगात् हेतोधर्मेषु हेत्वाभासपदवाच्यइति ध्ये
यम्प यं। अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्तिपक्षे योर्ज्ञानप्रमुन्वय।
। व्यभिचारज्ञानादीनामनुमितिकारणव्याप्तिज्ञानादिप्रतिबंधकत्वेन तद्वि
षयत्वेन व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वोपपत्तिः। अत एव व्यभिचारादिज्ञान
यः अनुमितिप्रतिबंधकत्वेतिविशाद्यानुमितिनकारणान्यतरेत्युक्तं। नन्वेवं हे
तोरेवाप्युक्तिरिति तेने व्याप्तिव्याप्यत्वेन व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमेवास्तो

ग्र०प

त०कं० ३८

मितिशं०। धूमपरामर्शदशायामेको वह्निव्यभिचारीति व्यभिचारज्ञानकाले
अनुमित्युदयप्रसंगात्। न च तद्धर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नविशे
ष्यकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं। [illegible] विरोधि
ज्ञानजनकज्ञानविघटकत्वेनैव [illegible] न चैवं धूमो वह्निव्यभिचारीति ज्ञान
काले भिन्ने [illegible] व्यभिचारज्ञानकालेऽप्यनुमित्युदयापत्तिरिति वाच्यं।
इष्टत्वात्। तदुक्तं [illegible] किमसिद्धेति व्याप्तिधारादि [illegible] पक्षपातिप्रस
मभंगापयत्वाद्यथेति। विभज्यते तत्रेति तत्र त्रिविधे व्यभिचारे निरूपणीये
साध्यवदन्येति। साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति कृते धूमाभाववदयोगोल
कवृत्ति [illegible] व्याप्यवतीत्यव्याप्तिदोषः न च कपिसंयोगघटोऽन्य
[illegible] वद्वृदवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशावश्यकत्व
मिति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्तावच्छिन्नप्र
तियोगिताकभेदवद्वृत्तित्वस्य विवक्षणाद् [illegible] न हि कपिसंयोगस्या ३८
वच्छिन्नवदन्यत्वमेतद्वृक्षत्वमिति। यदि चान्योन्याभाववृत्ति [illegible]

[illegible]

व्याप्यवृत्तित्वं विनाऽपतेत् तथापि प्रतियोग्यवृत्तित्वमेव लाघवेन निवेश
नीयं [illegible] प्रतियोगिवैयधिकरण्यापेक्षया लाघवस्य स्फुटत्वात्। न चैवं गुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादि तत्र विशिष्टसत्तानतिरिक्तत्वेन [illegible] व्याप्यवृत्ति
गादिवृत्तित्वात् [illegible] इति वाच्यं। साध्यवदन्यान्निरूपाधिकरणतानिरू
पकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तद्घटितत्वात्। [illegible]
योऽप्रतियोग्यादिनां घटोऽन्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः तदा कपिसंयोग
एतद्वृक्षत्वादिव्याप्तिव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे च गौरवान्निरूपत्
[illegible] साध्याभावाधिकरणेति साध्याधिकरणावृत्तित्वमत्र साध्या
भावानाधिकरण [illegible] अधिकरणवृत्तित्वं। अन्यथा वृक्षानधि
करणवृत्तित्वगत्वादिसामानाधिकरण्यप्रसंगेपि पक्षत्वेन वह्निमान्धू
मादित्यादावतिप्रसंगापत्तेः। अत्र च साध्याधिकरणावृत्तित्वेन संब
धेन तेन संबंधेन तदधिकरणत्वं विशेषणताविशेषेण चावृत्तित्वं तदधिक

[illegible] स्वत्वादित्यादेः सर्वे [illegible] साध्याभावव्याप्यवत्तो [illegible] न च १०

रणीभूतमितित्वं पक्षधर्मताबोधकं ध्यं। एतेन यत्किंचित्संबंधेनावृत्तित्वे कालिकसंयोगादि
तःप्र नाऽवृत्तिपर्वतत्वसमानाधिकरणप्रमाणापद्यमानवति व्याप्तिः संबंधस्या
३८ मान्यतावृत्तित्वोक्तौ धूमवद्वन्यत्वादेरपि पक्षानिकादिसंबंधेन धूमवद्वृत्ति
तया तद्वृत्तिगगनादिरेव तत्समानाधिकरणपक्षश्च वह्न्यावत्त्वं नवा दत्तं नवाप
तेरिति परास्तं। तत्समानाधिकरण्यं च तदाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधे
नसंबंधित्वेनातः कालिकसंबंधमादाय धूमवद्वृत्तिव्याप्तिः पक्षप्रसा
धारणादिस्थाधारणमेतत् तथा पुनः धेपसं [illegible] काधेरसंकरादिति न्यायेन
तत्साधारण्येपि [illegible] ११ असाधारणस्य धर्मज्ञानेपि एतज्ज्ञानेऽनु
मितिप्रतिबंधादिति। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वं निश्चितसा
ध्यवदावृत्तित्वे निश्चितसाध्याभाववदावृत्तित्वे सति [illegible] मितिपावत्वं [illegible] इति तु ३८
[illegible] सहेतौ साध्यनिश्चितसाध्यवदवृत्तित्वे [illegible] निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वं [illegible] असा
धारणत्वमपि स्यात् [illegible] असाधारणत्वमपि पक्षे [illegible] निरसितपक्षे [illegible] प्रत्या
[illegible] तत्र [illegible] दिति तत्र न तदूषणपि [illegible] स्वयं [illegible] साधेति। ननु सपक्षे [illegible] तत्र
[illegible] इत्यादि [illegible] इति। [illegible] इति [illegible] निरूपक [illegible]
[illegible] नोच प्रतियोगि [illegible] इति ५

भाव:। सद्धेतुत्वादि। ननु असाधारणसत्प्रतिपक्षयोरनित्यदोषत्ववादिप्राचीन
मतसद्धेतावप्येतत्संभवतीति चेन्न। बाधभ्रमेऽनुमितिप्रतिबंधाद्बाधस्याप्य
नित्यदोषत्वापत्तेः। व्याप्तिं च बाधबुद्ध्या प्रतिबंधाच्चानुमितिः [illegible]
इति विभाव्यते तदा पक्षे तत्प्यसाधारणसत्प्रतिपक्षयोस्तु [illegible] व्याप्यवत्ता
ज्ञानेनानुमितिप्रतिबंधः नतु तत्र हेतुरप्युद्दिष्टः [illegible] त्वादिति भावः। एत
ज्ज्ञाने। असाधारणत्वज्ञानं। साक्षात्तदयं [illegible] स्वात्। व्यतिरेक
तिव्यतिरेकव्याप्तिमत्सत्प्रतिपक्षरूपत्वात्। तथा च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञा व
नाम्नुद्धया अनुमितिविरोधित्वमिति भावः। ननु साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानं सा
ध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं च [illegible] मितिसत्प्रतिपक्षादन्नेऽप्रसंग
इत्याह। नैवमिति। एवं सत्प्रतिपक्षरूपत्वे। सत्प्रतिपक्षत्वमिति। तथा चैतस्य
[illegible] तदंतर्गतत्वेऽयं चैव हेत्वाभासा इति विभागव्याघात इति भावः। हेत्विति। साध्यव्या
प्यहेतुसाध्याभावव्याप्यहेत्वोर्भेदेऽपि एवं सत्प्रतिपक्षत्वं यथा हृदो वह्निमान् धूमा
[illegible] तद्वाह्न्याभाववान् हृदत्वादित्यादौ प्रकृते तवैकस्यैव [illegible] साधकत्वेन तत्
स्वानुपयोगिकत्वघटितं सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः। अदृष्टेरिति। तथा च साध्यसाध

नवोः सहचारग्रहेण व्यभिचारग्रहेणाद्यप्रमितिभावः। तथा चेति नित्यत्वाभावव्यापकी
भूताभावप्रतियोगिसत्त्वव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिनिरुक्तव्याप्यत्वपरामर्शस्य तत्साध्य
मिव अनित्यत्वाभावः नित्यत्वं तथा चानित्यत्वव्याप्यीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरे
कव्याप्त्यवगाहि अनित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शस्यापि साध्याभावोपि साधनाय। न
चैकैकोन्यसाधनं संभवतीति परस्परानुमितिप्रतिबंधकत्वं संशयः। विरुद्धयोः
साध्यसाध्याभावयोः। अविरोधिदृष्टैति अनुत्पत्तिरित्यर्थः। अनैकान्तिकत्वेन सं
प्रतिपक्ष स्थले संशयाकारानुमितिः। कल्पलतेत्यस्यामतमाद्दर्शितं॥
तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिसामान्यविरोधेन यासत्प्रतिपक्ष
स्थले न संशयाकारानुमितिः किंतु परस्परानुमितिप्रतिबंधकत्वेति सिद्धां
तिमतं तन्न। सत्प्रतिपक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेपि अ
नुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वकल्पने न संशयानुमितौ बाधकाभावः। संश
यस्य साधारणस्तत्वेपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां सा
ध्यतदभावानुमितौ जायमानायां फलतः संशयानुमितेरुपपत्तेः। प्र ४१
त्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेच नायं प्रत्य
क्षमतिविषयतत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानु

मितिसाधारणमिति कथमनुमित्युत्पत्तिरिति नाशंकनीयं इच्छायाउत्तेजकत्वानु
रोधेन विशिष्टैव बुद्धित्वमेव प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्यावश्यक
त्वात्। न च शाब्दस्थले इच्छाया अनुत्तेजकत्वात् तत्रैव प्रत्यक्षादौ न तत्प्र
तिबध्यतावच्छेदकत्वात्तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यं। प्रत्यक्षान्यत्वस्य
न त्वयोग्यविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तद्रूपे स्पर्शाभावत्व
स्य वतत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्॥ परोक्षत्वजातेरनुभवत्वेन संकरान्न तस्या
अपि तत्त्वमिति अनुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वस्याकल्पतया न संशयानुमितौ कि
चिद्बाधकमिति। अत्राहुः। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विशिष्टान्यत्वाच्छिन्नं
प्रतितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति
च इच्छात्वेन हेतुत्वमिति आहार्यानुमितेरंगीकारेण तदभावव्या
प्यवत्ताज्ञानसत्वेन इच्छाबलात् नापि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावरूप
कारणाबलात् संशयानुमित्युत्पत्तिरिति बोध्यं॥ माधवाः॥ अवतिसा
ध्यकत्वमिति। नन्वेवं धूमवानाकाशादित्यादेरसंग्रहइतिवाच्यं॥ स्वरूपा
सिद्धत्वेनतन्निवेशात्। केचित्तु केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वम

अनुमान
परिच्छेद:

तर्क. उपसंहारित्वं उदाहरणं च सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादि। व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्र
४१ तिबन्धकत्वात्तद्दूषकताबीजमित्याहुः साध्येति। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्या
धिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तित्वमित्यर्थः। तेन प्रमेयवान् वाच्यत्वादेः साध्यताव्या
२.४ धूमस्य हेतोः संयोगेन वह्न्यधिकरणवृत्तित्वेऽपि कालिकेनाधिकरणेऽसत्त्वस्य कालिकादिना
वृत्तिमानत्वेऽपि च नाव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाधिकरणत्व
निरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षः। तेन गुणकर्मान्यत्ववि
शिष्टसत्तावान् गुणत्वात् गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ यथाश्रुते
नाव्याप्तिः॥ उपाधीति॥ असाधारणं च विरुद्धत्वाद्युपाधीनां भेदादित्यर्थः। विरु
द्धत्वज्ञाने साधारण्यत्वज्ञानेऽप्यनुमितिप्रतिबंधादिति भावः। सत्प्रतिपक्षः सा
ध्याभावसिद्धिविरोधिपरामर्शः तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षित इति येन धर्मेण त्रिसूत्रा
रूपदिति॥ अत्र साध्याभावप्रतिबंधकः परामर्शः सत्प्रतिपक्ष इत्येतावतैवम ४१
वसामञ्जस्ये पक्षेतईति संपाताप्रातमिति केचित् तत्र। पक्षविशेष्यकसाध्या
भाववद्व्याप्यवत्तापरामर्शस्य ज्ञानादिविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधि
तया पक्षविशेष्यकत्वेनाज्ञायमानस्य दस्यावश्यकत्वात्। इदं सत्प्रतिपक्षस्यानित्य

दोषत्वांगीकर्तॄणां नव्यमतेन लक्षणं बोध्यं। स्वमते तु पक्षे साध्याभावव्याप्यहेतुमत्त्वं
सत्प्रतिपक्षत्वं। अत एव उभयमतसाधारणप्रायासहेतुमेव यथाजन्यमित्यादिनोक्तव
वान्। नेदमुक्तमिति। उक्तत्वाभावव्याप्यतेऽस्त्ववदिदमिति ज्ञानमुक्तत्वरूपसाध्य
प्रतिबंधकमिति भावः। सत्प्रतिपक्षफलं तु परस्परप्रतिबंधेन परस्परानुमितिप्र
तिबंधकत्व॥ तथाहि पर्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणमय
त्वादित्यादौ वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वान्न वह्न्यभावानुमितिः वह्न्यभावव्याप्य
वत्तापरामर्शसत्त्वाच्च न वह्न्यनुमितेरप्युत्पत्तिः। तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद
भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति। निबंधकतस्तु। प्रकृतसाध्यसाध
केरत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासैव सत्प्रतिपक्षफलं। अत एव प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं
तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिकाव्याप्तिपक्षधर्मोपस्थितिः प्रकरणसम इति लक्षण
मप्यत्याहुः। एतच्च शब्दरत्नास्तु। तत्प्रकारकप्रत्यक्षे तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्र
तिबंधकत्वेऽपि अयोग्यत्वेनानुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वस्य कल्पनात् संशय
त्वरूपपरिमाणायस्तोऽपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शद्वयात् संशय
नानुमितिः संशयरूपेव जायते उभयप्रकारकत्वनिश्चयत्वायोगात् सं

तर्क
४२

तो० ९

स्यानुमितिरेव सत्प्रतिपक्षफलमिति । ननु तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानकाले तत्प्रकार
कोपनीतज्ञानाद्यनुदयेन तत्र तत्प्रतिबंधकत्वे कृत्यन्नाभेयत्वलक्षणमिवेरपत्ल्प्रकारकत्व
किंच भवतत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति कथमनुमेयपरामर्श
कालेऽनुत्पत्तिविधेयकानुमितिरिति चेन्न । इच्छाद्यायत्ताप्रत्यक्षोत्पत्त्या चाक्षु
षत्वस्यपक्षनिच्छादिप्रकारके ज्ञानानुतेजकत्वोत्कर्षेन विशिष्यप्रतिबंधकतया अ
वच्छेदकत्वात् । घटस्पार्शनसामग्री सत्त्वे घटचाक्षुषोत्पत्त्यसत्त्वे च चाक्षु
षसामग्र्यां घटस्पार्शनापत्तेस्तासामिकत्रनिवेशाययोगात् । तत्तत्सामग्रीवि
शिष्टतत्तदिच्छाकूटस्योत्तेजकत्वेनाचातिगौरवमिति । न च श्रवणेच्छाघटितस्य
अनुत्तेजकत्वात्तत्रैव सत्प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमि
तिसाधारणमिति वाच्यं ॥ प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्य
भावविनिगमनाविरहेण तदपेक्षया शाब्दत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् ॥
परोक्षज्ञानान्तरानुत्पत्तिबलेन संकोचानन्तरस्याप्युपपत्तिरिति तत्प्रतिबंधकत्वात् ४२
स्या क्लृप्ततया न संशयानुमितौ किंचिद्बाधकमिति ॥ अत्र केचित् । इच्छाप्र
ठलेऽकत्वमिति तन्न अनुपगमेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यत्वाविष्ट

न प्रतितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैकमेव प्रतिबंधकत्वं इच्छा । विरहविशिष्टं प्रतिइच्छ
४३ सेनहेतुतया कार्यकारणभावेनैव निर्वाहितस्यानुमितिसाधारणतया न संशयानु
मितिरीत्युक्तमरीतितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधिनः सत्त्वात् ॥ आहार्यानु
मितिरनुमाकरणेच्छाकाले पितदुत्पत्त्यसंभवादिति निगर्वः । अपि सिद्धिं निरूपय
ति ॥ व्याप्तिविशिष्टेति परामर्शेति । व्याप्तिर्वैशिष्ट्यप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः
पक्षव्याप्योस्तु पक्षधर्मताज्ञानविघटकत्वेन । व्याप्तिज्ञानविघटकत्वे न स्वरूपासिद्धावप्य
नतिघटकत्वेन तद्विषये व्यभिचारादावतिप्रसंगात् व्यभिचारादिज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञा
नबंधकतावच्छेदकधर्मे विशेषणं । परामर्शप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वमित्युक्ते घ
टपटादेरपि समूहालंबनात्मकज्ञानविषयत्वादतिव्याप्तिरतः प्रतिबंधकता
वच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनं । अवच्छेदकं च विषयत्वयातत्प्रतिबंधकतावच्छेद
कतापर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन सिद्धांते हि घटकेनातिव्याप्तिरिति । स्वरूपासि
द्ध्याघटितमतमेव तत्त्वमित्यपि केचित् । सा अप्रसिद्धिः । पक्षाभावेन
रान्याह ॥ पक्षेश्वरादिना । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षहेतुतावच्छेदकाभावादि

हेतोरभावः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। तेनोत्पत्तिकालीनो घटः पृथिवी गंधप्रागभावा
दीं० द्विगौनास्तीति प्रसंगः। नवाऽव्यंमस्त्वादित्यादेरपि विशिष्टस्याभावादिति केचित्तथा विशिष्टसत्ता
भावप्रतियोगिनि सत्त्वे इति व्याप्तिः। तथापि उत्पत्तिकालीनत्वरूपपरहेतुतावच्छेदकवि
तर्क० ५३ शिष्टे गंधप्रागभावस्यापि घटानन्तरेनरुक्तभावासंभवात्सत्तावच्छिन्नाभावस्य
गुणेऽसत्त्वाद्वयप्येतेनदोषः। पक्षेति। पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावइत्यर्थः।
गगनीयस्वेति गगनीयकमलाप्रसिद्धेरिति। भावः। एतदुत्पत्तौ। स्वरूपासिद्धि
आश्रयासि[illegible]द्धिरिनत्वादिविशिष्टापि द्वितीयं[illegible]व्याप्यत्वासिद्धित्वमित्य
५५१ र्थः। तदु[illegible] उभयवारणायोक्तिरिति घटादिवारणाय च विशेष्यदलं धूली पट
लइति। पर्वतोयं [illegible] वह्निमान् धूली पटलादित्यादौ धूली पटलेव वह्निव्याप्यत्व
त्वेन धूमादिनिष्ठवह्निव्याप्यत्वावच्छेदकस्य सत्त्वादिति भावः। पर्वताद्यंतेतु धूम
निष्ठव्याप्यभावस्य वक्तुमपि सत्त्वात्तस्याप्यसिद्धत्वप्रसंगः साध्यसाधे
नोत्तेदेन व्या[illegible] से निर्विलगेति। ननु पर्वतः कांचनमयवह्निमान् धूम ५३
मात् एवं पर्वतो वह्निमान् कांचनमयधूमादित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छे
दकाभावः साध्याप्रसिद्धिः। एव हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावो हेत्व

प्रसिद्धिरित्येवं रूपयोः साध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसि[illegible]रपि आश्रयासि
द्धिवदतिरिक्तत्वमुक्तं नापि सिद्धिस्त्रिविधत्वमनुपपन्नमित्यतआह। साध्या
प्रसिद्धिरिति। वेदिबद्धत्रप्यर्थे। तथाच साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिरपि व्याप्य
त्वासिद्धिरित्यर्थः। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानिरू
पितनियतसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदक
६ स योर[illegible]प्रसिद्धौ तादृशव्याप्तेरसंभवेन तयोरपि व्याप्यत्वासिद्धावंतर्गति
रेव न आश्रयासिद्धेस्तथात्वासंभवादतिरिक्तत्वमेवेति नासिद्धेस्त्रैवि
ध्यानुपपत्तिरिति भावः। स्वरूपासिद्धाश्रयासिद्धिभिन्नत्वविशिष्टासिद्धि
त्वस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वेगौरवान्मध्यलक्षणं तरमाह। साध्याप्रसिद्धि
रिति। अत्र पर्वतो वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ नीलरूपविशेषण
५४ स्य संकोचकविशेषणत्वेन न नीलधूमत्वं व्याप्यतावच्छेदकं व्यभिचा
रवारकत्वात् व्याप्तिग्रहे नोपयिकत्वाच्च किन्तु धूमत्वमेव तथा। स्व
सामानाधिकरण्यव्याप्यतावच्छेदकांतराघटितधर्मस्यैव व्याप्य
तावच्छेदकत्वनियमात् धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय स्वसमाना[illegible]

करणेति। स्वस्याऽपि स्वघटितत्वादेतदुक्ति। तदघटितत्वं च तदविष
यकप्रतीतिविषयत्वमेव। तथा च नीलधूमत्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभा
व्याप्यत्वासिद्धिरेवैतदर्थः। अत एव तदुद्भावने वादिनिग्र
होऽपि। ननु व्यापकत्वघटितविशेषणत्वेन दोषः व्याप्यत्वासिद्धिरिति नि
यमे किं च निगमकमिति चेत्। तदेव। हि हेतुतावच्छेदकाव
च्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
वच्छिन्नाभावविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामा
नाधिकरण्यमेव हि व्याप्तिः एवं च गुरुसमनियतल
घुधर्मेऽवच्छेदकत्वं भवति गुरौ तदन्यावादिति न्यायेन अखण्ड
रूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मेऽनंगीकारात् नी ४४
लधूमत्वावच्छिन्नसामानाधिकरणाभावप्रतियोगि

तावच्छेदकत्वस्य [illegible] प्रसिद्धि धूमसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वस्यापि तद्यागुरुत्वेन प्रतियोगितावच्छेद
कतया तादृशाभावाप्रसिद्ध्या न तेन रूपेण व्याप्तिः। इति। कि
ञ्चित् कुत्रापि वादिमान्नास्तीति प्रतीतेर्विशेषात् गुरुधर्मा
ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः एवं स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मा
न्तराघटितधर्मस्यैव व्याप्यत्वावच्छेदकत्वमिति नियमस्याप्र
योजकत्वात् नीलधूमत्वमपि व्याप्यतावच्छेदकमेव अतएव नी ५५
लधूमत्वादेर्विशेषणत्वेनादोषितिकरेऽप्याह॥ नैवं तदु
द्भावने वादिनिग्रहानुपपत्तिः अन्यमते तेन रूपेण व्याप्यत्वासिद्धे
वत निग्रहोपपत्तेरिति वाच्यम्॥ धूमादिति वक्तव्ये नीलधूमा
दित्युक्तिरनुचितेति अधिकत्वा वादिनिग्रहादित्यास्तां प्रपञ्चवि

श्री

तर्क॰प्र॰ तेन॥ बाधं लक्षयति। पक्ष इति पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकाव
४५ च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्त्वमित्यर्थः। तेन कृत्स्नत्वावच्छिन्नो घटो गंध
कृ३ वान् पृथिवीत्वादित्यादौ अग्रावच्छेदेन घटे गंधाभाववत्त्वेपि नातिव्याप्तिः।
एवं महानसो पर्वतसाध्याभावस्य पर्वते सत्त्वेपि न पर्वतो वह्निमान् धूमादित्या
दौ बाधितत्वापत्तिरिति। बाधायामपक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिको वेति निय
माद्बाधस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इत्याशंक्य कृतेनचेति। अत्रेति ह्र
दो वह्निमान् धूमादित्यादौ अस्ति हि रेवा। हृतं पर्वबाधेनेति बाधस्य प्रतिब
न्धकत्वेनेत्यर्थः। परामर्शो जातः वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इति परामर्शो जातः
बाधस्तु नेति वह्न्यभाववान् ह्रद इति बाधस्तु तत्र तथा च तत्र परामर्श
दयनास्तीत्यादर्ह्रदयत्पाबाधस्यैव दोषत्वमिति भावः। ननु वह्निव्याप्य
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं ह्रदभाववत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रति ४५
तिबन्धकत्वं कुतस्त्यम् सत्त्वादिति चेन्न। अलौकिकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव

६

दभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधितयाऽनुमितिके
कृ२ त्वहि वह्न्यभाववत्ताज्ञानोदये बाधकाभावादिति भावः। इत्यादि गमेव वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकालेपि प्र
लविच्छिन्नेति। दोषांतरेति। अस्तीत्यादि। असंकीर्णबाधस्थलमप्याह। आंशिका घ२
प४ नलोति। व्याप्यसत्त्वे व्यभिचारित्वमेवा रूपदोषेत्यर्थः। दोषान्तराभावमेवोपपादयति
स्तिपक्षवृत्तित्वयोरुभयोरभावनिराकरणाय रूपं त्रित्वेन स्वरूपासिद्धिरेव दोषत्वं तथा
एवं तदभाववत्ताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणाः यद्यपि धर्मितावच्छेदकसामानाधिकर
ण्यापि अवच्छेदकावच्छेदेन तद्विशिष्टबुद्धौ अवच्छेदकावच्छेदेन तत्प्रकारकबुद्धौ न प्रतिबन्धकत्वं त
थैव तद्बाधः। ननु गंधव्याप्यपृथिवीत्ववत्तापरामर्शात् अवच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य विरोधि
त्वात् अवच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् अप्रमेव ज्ञापमानाय घटो गंधवानित्यनुमितिः प
तिः पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंबन्धघटितव्यापकताया अग्रहात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमि
१० स्या संबन्धेनैव व्यापकत्वेनानुमितेः तथा च बाधितत्वमित्यत आह व्यापकताघटक व्या१०
अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंबन्धेन इति।
हि परामर्शस्य साध्यतावच्छेदके संबन्धघटितव्यापकत्वावगाहि अवच्छेदकावच्छेदेन व्यापकत्वावगा
वगाहिपरामर्शयोरन्यतरस्य जनकत्वेन प्रकृते गंधप्रागभावावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायघटितहेतुत्व न१
घनिष्ठव्यापकत्वावगाहिपरामर्शसत्त्वेपि गंधप्रागभावकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायघटितग
न्धपृथिवीत्वरूपहेतुमत्तावगाहिपरामर्शसत्त्वात् गंधप्रागभावकालावच्छेदेन घटे गंधानुमाना
गंधानुमितिर्भ्रमरूपेति न स्याभासत्वमप्रसक्तमेवेति भावः। ननु व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिका
कृ१ रणीभूतव्याप्तिज्ञानविघटकतया परंपरयाऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतया पथाव्य
भिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तथोपाधेरपि स्यात् उपाधिज्ञानेनापि व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिज्ञा

नविघटकत्वेनानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयत्वात्। तथा च पंचैव हेत्वाभासा इत्यनुपपत्तिरि
तर्क-प्र ४५ मित्यभिप्रेत्याशंकते ननु इति। एतेनैवेति पंचैवेत्यर्थः॥ तदन्यतमत्वमिति सव्यभिचाराद्यन्यतमां
तर्गतत्वमित्यर्थः॥ तस्य तत्पदार्थः॥ अनेनेत्युक्तत्वात् हेत्वाभासत्वात्॥ अत एव सव्यभिचाराद्य
न्यतमान्तर्गतत्वाभावादेव। वस्तुतस्तु सत्प्रतिपक्षादिना व्यभिचारादिघटानुमाने व्याप्तिज्ञानप्र
तिबंधाभावादनुमित्युत्पत्तेः अनुमितिकारणव्याप्तिज्ञानविघटकत्वाभावेन परमुक्तानि
रासकत्वयान हेत्वाभासत्वं एवं किंच साधनव्यापिपक्षता विघटकत्वयान तत्त्वमिति॥ वि
वादिविजयरूपैककार्यकारित्वसंगत्या हेत्वाभासानां तत्प्रसुप्तानिरूपणमारभते॥ न
न्विति॥ आचार्यमते उपाधिपदं पंकजादिपदवद्योगरूढं उपसमीपवर्तिनि स्वीयधर्म स्व
मादधातीत्युपाधिरिति योगात् तस्य निष्ठव्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वलाभः साध्यव्यापकत्वं
केवलं साध्यव्याप्यतामात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकत्वरूपं दर्शितं यावत्साध्यसमव्या
प्तत्वघटितमेवोपाधिलक्षणं। तत्तु न समव्याप्त एवोपाधिर्विषमव्याप्तेपि व्य
भिचारोन्नायकत्वसत्त्वेन पक्षोन्नायकत्वादिरूपदूषकताया अस्य सत्त्वेन तस्याप्युपाधिता
यात्राव्याप्यापत्तेरिति साध्यव्याप्यत्वांशं परित्यज्य व्यर्थमात्रव्यापकमात्रघटितलक्षण
मादसाध्यव्यापकत्वे सतीति॥ ननु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगि
त्वं चाव्यापकत्वं। एवं च साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनसमानाधि ४५
करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति स्यात्। न च द्रव्यत्वादिसाध्यके संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः। क
तिव्याप्तिश्च प्रत्यक्षत्वादिसाध्ये संयोगादौ। उभयत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छेदकत्वा
न्निवेशात्। साध्यत्वसाधनत्वयोः व्यापकत्वव्याप्यत्वरूपतया व्यभिचारि[illegible]

[illegible margin note, left]

 तदसेजव२

ध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वादिना तयोर्निर्वचो भ्रमात्मकज्ञा
नमादाय प्रसिद्धिसंभवेपि यत्र न तादृशो भ्रमस्तत्रानुपपत्तिर्जागरूकैवेत्यत आह॥ तद्धी
व्यापकत्वं चेति॥ लाघवादभावागर्भं व्यापकत्वमाह॥ तदितीति कश्चित्। तत्समानाधि
करणइति॥ तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणयावंतो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधि
करणत्वं। तद्धर्मावच्छिन्नेति तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं। अत्र च यावत्सदापादा
ने वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनाव्यापकस्य रासभादेः वह्निसमानाधिकरण
महानसत्वादिरूपकिंचिद्धर्मनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेपि न रासभा
दावतिव्याप्तिः यावत्त्वस्याव्यापकत्वात् तस्य दुर्वचत्वात् तत्समानाधिकरणत्वव्याप
कसमानाधिकरण्यनिरूपकत्वमर्थः पर्यवस्यति। तद्व्यापकत्वं तत्समानाधिकरण
त्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वं। सर्वस्यापि द्वि
त्वादिनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकध
र्मवत्त्वं तदर्थो वाच्यः तथा च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तदापादा[illegible]
गवारणाय यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण
त्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं। एवमव्या
पकत्वं तत्समानाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वव
कत्वबोध्यं। तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व

आर्द्रेन्धनसमानाधिकरणत्वात्

मानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वसत्तिपद्धर्मावच्छिन्न
त.प्र. ४१ सामानाधिकरण्यधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसा
मानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्धर्मावच्छिन्नः तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामाना
धिकरणतद्धर्मावच्छिन्नहेतावुपाधिः। गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र स ८
विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्ततया सत्ताव्यापकतया साध्याव्यापकत्वप्रसंगे
प१ न द्रव्यत्वगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादित्वादौ सत्ताव्यापकतया साधनाव्यापक
त्वप्रसंगेन च संयोगादावव्याप्तिव्याप्त्योर्वारणाय तौ तद्वत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नत्वयद्धर्मा
१८ वच्छिन्नयोर्निवेशः। तद्दोषत्रयं संगमयति। यथेति। तत्रार्द्रेन्धनं तत्समानाधिकरण
त्वात् धूमसमानाधिकरणमहानसत्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्य
निरूपकत्वेन धूमव्यापकत्वमक्षतमिति भावः। अयःपिंड इति। वह्निसमानाधिकरणा
यःपिंडत्वनिष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन वह्निव्यापकत्वादिति
भावः। सद्धेतौ तु वह्निमान् धूमादित्यादौ तु। नैवं न वह्निव्यापकः धूमव्यापकः कश्चिदित्य
र्थः। ननु पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकतया यद्यद्युपाधेः दूषकत्वं तच्च महानसादेर
पि वह्निव्यापकस्य पर्वते च धूमाव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्यैवोपाधेः संभवात् कथं न तत्रो ४१
३ ध पाधिरित्यत आह। तत्र सद्धेताविति हेतौ धूमे साध्यव्यापकीभूतत्वव्याप्यत्वात्। ननु तत्र कि
मित्यत आह। साध्यव्याप्याव्यापकस्येति। तथा च पक्षेतरत्वं वह्निव्यापकं वह्निव्याप्य
धूमव्यापकत्वादित्यनेन साध्याव्यापकत्वात् पक्षेतरत्वमुपाधिः। नि च धूमः वह्निव्याप्यः

वह्निव्यापकपक्षेतरत्वाव्याप्यत्वादित्यनेन धूम एव वह्निव्याप्यत्वं सिध्यतां व्याप्तिग्राहकस्योभयत्र
समत्वादिति वाच्यं। धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वेन हेतुतया कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्क
त्वादेव धूमे वह्निव्याप्यत्वसिद्धेः तदव्यापकत्वेन पक्षेतरत्वे वह्निव्यापकत्वानिश्चयादिति
भावः। दृष्टान्ते उपाधिलक्षणं यथा काक इति। मित्रातनयत्वपक्षत्वे साधनावच्छिन्नसाध्य
व्यापकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरैक्यप्रसंगेन वक्ष्यमाणदोषासंगतेः तत्त्वे
१८ संकरप्रदर्शनाय काकपक्षं धावति। तत्र शाकपाकजत्वं। श्यामत्वे तिमुख्यपक्षव्या
पकमित्यर्थः। किं त्विति। साधनीभूतमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः। विवक्षि
तमिति। मित्रातनयत्वरूपसाधनावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वात्। गौरमित्रातनयेऽव्यापि
त्वेन च मित्रातनयत्वरूपसाधनाव्यापकत्वाच्च। शाकपाकजत्वस्य लक्षणसमन्वयः। शुद्धसाध्य
व्यापके चार्द्रेन्धनादौ शुद्धसाध्यव्यापकत्वादेव सुतरां साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमि
ति भावः। वायुरिति। वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिति प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वरूप
साधनावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकतयाऽव्याप्तिसंगतेः तत्प्रमेयत्वपर्यंतानुधावनं। तत्स्वरूप
त्वे न तु शुद्धसाध्याव्यापकसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽप्यवहिर्भूतस्तस्यानोपाधि
त्वमेवेत्यत आह। किं त्विति। तथा च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य
व्यापकस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वादिरूपदूषकताबीजसाम्येनोपाधितया तत्राव्याप्ति
ति भावः। तद्वतीति। बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववतीत्यर्थः। बहिर्द्रव्यत्वात्मत्वमानसत्व
याप्यत्वं वा। तदवच्छिन्नत्वं प्रत्यक्षत्वरूपादावपि तत्र वर्तते रूपमत्वमिति द्रव्यत्वनिवेशः। द्रव्यत्वा
वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वमात्मादावपीति बहिर्द्रव्यनिवेशः। यथोक्तस्थले काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्या

नं५ लो३

तर्क. ४८

दौ॰ तथाविधेति। पक्षधर्मो भूतद्रव्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। पक्षे काकादौ। असत्त्वा
दिति। इदमुपलक्षणं। प्रागभावाविनाशित्वप्रमेयत्वादित्यादौ। जन्यत्वावच्छिन्नविना
शित्वव्यापकाभावत्वोपाधौ उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽव्याप्तिरित्यपि
द्रष्टव्यं। न तु साधनपक्षधर्मयोर्न तत्त्वेन निवेशः किंतु यत्किंचिद्धर्मत्वेनैवेति नो काव्या
प्तिरित्याशंकते। अथेति। केचित्तु। कः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ। कश्चिदुक्ता
पूः असत्त्वः प्रमेयत्वादित्यादौ धूमवान् वह्नेरित्यत्र शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रे
न्धनादौ च पक्षधर्मत्वमादाय संगतेः उपाधितापत्तेरिति। तथा च सदनुमानमात्रो
च्छेद इति भावः। नाद्य इति। वह्निमिति। महानसान्यत्वावच्छिन्नवह्निमत्त्वेन पर्वतादौ।
असत्त्वादिति। महानससत्त्वाभावसंभवादिति। स्वानधिकरणेति। स्वं उपाधित्वेना
भिमतं धूमवान् वह्नेरित्यादौ स्वं आर्द्रेन्धनं तदनधिकरणं यत् पक्षाधिकरणम
योगोलकं तद्वृत्ति द्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नधूमव्यापकीभूतत्वादार्द्रेन्धनस्य
समन्वयः। एवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ स्वं शाकपाकजत्वं तदनधिक
रणं यन्मित्रातनयपक्षाधिकरणं गौरो मित्रातनयः तद्वृत्तिमित्रातनयत्वरूपधर्माव
च्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वाच्छाकपाकजत्वमुपाधिः। वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शा
श्रयत्वादित्यादौ स्वं उद्भूतरूपवत्त्वं तदनधिकरणं यत् प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाधिक

रणं घटः तद्वृत्ति बहिर्द्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वादुद्भूतरूपवत्त्वस्य
संगतिः। वह्निमान् धूमादित्यादौ तु महानससत्त्वाभावो नोपाधिः तत्र हि स्वं महानस
सत्त्वाभावः तदनधिकरणं धूमाधिकरणं महानसमेव तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नव
ह्निमत्त्वे महानससत्त्वाभावस्याव्याप्तिरिति ध्येयं न नु द्रव्यत्वादित्यादौ गु
णकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताया व्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकितया सत्तानधिक
रणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धेः एवं धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनादीनां द्रव्यत्वादिनोपा
धितापत्तिरित्यरुचेराह। यद्वेति। स्वपदमुपाधित्वावच्छेदकपरं। मतपरं द्रव्ये चेत्
व्याप्यमानातिरिक्तत्वेपि विशिष्टसत्ताधिकरणतायाः प्रतीतिकत्वात् गुणकर्मान्य
विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकरणं समवायेन गुणादेव तद्वृत्तिसत्त्वादिक
पक्षधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वादिव्यापकत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तायाः समन्वयः धूमवा
न् वह्नेरित्यादौ स्वपदेन द्रव्यत्वमुपादाय तु आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नानधिकरणस्याप्र
करणाप्रसिद्धेः किंत्वार्द्रेन्धनलाघव। तथा चार्द्रेन्धनत्वेनैवोपाधित्वं न तु द्रव्यत्वेनेति
[illegible] व्यापकस्याभावादिघटितत्वेन गुरुतया लघुतदाहगतत्वेति। नाद्य इत्या
नोक्तदोष इति भावः। धूमवान् वह्नेः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् स श्यामो मित्रातनयत्वादि
पक्षत्वेनेत्यर्थः। धूमवान् वह्नेरित्यादिषु यथाक्रमं लक्षणं संगमयन्ति। भवन्तीति सा
त्वादौ आर्द्रेन्धनोद्भूतरूपशाकपाकजत्वादिषु प्रसङ्गवारणायेति। न चैवमिति। संकेता
दिना। वह्निमान् धूमादित्यत्र महानससत्त्वाभावस्य प्रसङ्गवारणाय धर्माविच्छिन्नत्वात्। कश्चिदपि तु पाधि
एवं न च संभवतीत्यन्वयः। असङ्गता धूमादेः एवमुक्तधर्माविच्छिन्नाज्ञातः। कश्चिदपि तूपाधि
न्नं भवतीत्यर्थः। तदेवाह। न हीति। वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वानधिकरणधूम

वत्वपर्वतत्वादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणः पर्वतत्वादयोपि तेन पर्व
तेतरत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति पर्वतेतरत्वेऽतिव्याप्तिरिति भावः । अत एव मित्रात्
दसाधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादेवेत्यर्थः । तदेवाह । पक्षेति । धर्मे पर्वतत्वा
दौ न समानाधिकरण्याभावात् पर्वतेतरत्वसामानाधिकरण्याभावात् । वह्न्यनुमा
नत्वकत्वादिसाधौ पक्षे बाधेन साध्यव्यापकतया ग्रस्तत्ववह्नितरत्वादिसाधौ बाधा
न्नितत्वान्नगम्यमेवेति हृदयं । उपाधेर्दूषकताबीजं च व्यभिचारोन्नायकत्वं सत्प्र
तिपक्षोन्नायकत्वं वा । तथाहि । धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्नौ धूमव्यभिचारः धूमव्या
पकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् । व्यापकव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यभिचारित्वस्यावश्यकत्वा
यो ८ त् । एवं वह्निमदयोगोलके धूमाभावात् आर्द्रेन्धनाभावात् व्यापकाभावे व्याप्याभावाव
श्यंभावादिति व्यभिचारोन्नायकत्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन वा । आर्द्रेन्धनस्यो
पाधित्वात् । नन्वपक्षधर्महेतोः साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचा
रः साधनीयस्तथा साध्यव्याप्यहेतुव्यापकत्वे तयोरुपाधेः साध्यव्यापकत्व
मपि सिध्यति । विनिगमनाविरहात् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्यादिति
वाच्यं । अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकतानिश्चय एवोपाधेर्दूषकताबीजं चिंतन ४९
मित्यभिसंधायाह । संक्षेपश्चेति । स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानं द्विधा तत्र स्वयं धूमादग्निमनु
माय वह्न्यर्थं प्रवर्तते तत्स्वार्थानुमानं यत्तु स्वयं वह्निमनुमाय वह्न्यर्थिनं परं प्रति पञ्चावयवं वा न्सर
क्यं प्रयुंक्ते तत्परार्थानुमानं तत्र स्वार्थानुमानं सुगमत्वादुपेक्ष्य परार्थानुमानप्रकारमेवाह । तद्यानुमान
मिति । ॥ ननु

पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रति
पक्षत्वं चेत्यादि पंचरूपोपपन्नलिंगप्रतिपादकं वाक्यं न्यायस्तत्र न्यायत्वमसत्प्रति
रूपोपपन्नो धूम इति वाक्येऽतिव्याप्तेरतो न्यायत्वं विवृणोति । न्यायत्वं चे
मात्र पर्वतो वह्निमानित्यादि युक्तेनैकप्रतिज्ञादिसमुदायत्वं न्यायत्वमिति
यन्न्यायत्वमिति कथं कस्य प्रतिज्ञादिकं तत्र । न्यायस्तु पंचावयव
वाक्यमिति कृत्वा न्यायस्य समुदायत्वं इति । तेन न चैकवाक्ये न समुदायत्वं
हेत्वंशे न्यायत्वं नेति दृष्टान्तादेर्न न्यायत्वं कोऽपि । व्याप्तिसमानाधिकरणे
त्युपनयलिंगमतेः प्राचीनवीनमतेनाह । वह्निव्याप्येत्यादि । प्रति
ज्ञा साधकत्वेन हेत्वादिन्यायस्तावन्मात्रपरत्वेनोमानासंभवादिति प्रति
ज्ञाकारादिस्वरूपमाह । तत्रेति । तेषु प्रतिज्ञात्वादिकं मध्येऽस्त्येव । तत्रापि
ज्ञाता वित्यर्थ इति कश्चित् । पर्वतो वह्निमानित्युदासीनता को इति का
यान्तरघटकप्रतिज्ञायाः पर्वतो वह्निमानित्यादावतिव्याप्तिरिति न्यायघटक
प्रतिज्ञात्वापत्तिवारणाय तत्र न्याये ति । अपि च पर्वते । अवयवविभ
जकाः पंचोपाधयः प्रतिज्ञात्वहेतुत्वोदाहरणत्वोपनयत्वनिगमन
त्वभेदात् । तत्र प्राचां मते न्यायावयवानिर्दिष्टपक्षसाध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञेति । पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकबोधजनकवाक्यप्र
तिज्ञेत्यर्थः । तत्र पर्वतो वह्निमानित्युदासीनवाक्येऽतिप्रसक्तिरितत्रो

त.चिं.प्र. ५०

इदं किंचित्। एतद्भस्मादिति। अत्रोदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघ
टकेति। पर्वतोऽयं धूमवदिति हेत्ववयवे पर्वतो वह्निमान् धूमादिति हेत्वव
यवत्ववारणाय चैतन्न्यायघटकेऽतिव्याप्तिः तद्वारणाय घटकेऽपि तदिति एत
न्न्यायघटके को वा धूमादिति शब्दस्त्वन्यो यथा द्रव्यं नरोऽपि। तादृशो
ति। अवयवविभाजके त्वर्थः। प्रतिज्ञादिवर्गनाम्यघटकीभूतावयवत्व
निर्वक्ति। अवयवत्वं चेति। अन्यैव प्राचीनमतं वादमाहानुकूलं चेति। नन्वे
प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति हेत्वादिभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वं।
तत्र च प्रतिज्ञात्वं पर्वतो वह्निमानिति भाजयोः प्रत्येकपर्याप्तं वा व्यासज्य
वृत्ति वा। आद्ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तद्घ
टकेऽसत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिः। द्वितीये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकभेदस्य प्रत्येकं पर्वतो वह्निमानिति भाजयोः सत्त्वेन प्रतिज्ञा
भिन्नतादृशभाजाद्वयभेदस्य च प्रतिज्ञायां सत्त्वेन वाक्ये दोषे चेन्न। प्रति
ज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकपर्याप्तदवच्छिन्न
प्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकपर्याप्तवच्छिन्नत्वस्य विवक्षि
तत्वात्। प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमेन प्रतिज्ञैकदेशे प्र ५०
तिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वात् प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकपर्याप्तं तदिति नागतं तदवच्छिन्नप्रति
योगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकेन प्रतिज्ञात्वे प्रतिज्ञान्यप्रतिज्ञैक

देशाद्यतिप्रसक्तेः। व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानुपगमात् प्रतिज्ञा
हेतुसमुदायो न प्रतिज्ञेति प्रतीतेः प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदसत्त्वात्
न प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिव्याप्तिः। व्यासज्यवृत्त्यवच्छिन्नाधिकरणताकभेदा
नङ्गीकारे तु प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदपर्याप्त्यधिकरणतानवच्छेदकत्वेऽस
ति प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त
दवच्छिन्नभेदाधिकरणतावच्छेदकपर्याप्तदवच्छिन्नत्वमन्यमवयवः। प्रति
ज्ञैकदेशवारणाय सत्यन्तं निवेश्यः। पर्वतो वह्निमानिति भाजयोः प्रत्येकं प्र
तिज्ञाभेदसत्त्वेन तादृशभागत्वस्य प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भेदाधिकरणतावच्छेदकत्वात्। व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानुप
५१ गमात् प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदासत्त्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमु
दायेऽतिव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिनिवेशः। तत्र प्रतिज्ञात्वे प्रतिज्ञा
हेतुसमुदायभेदसत्त्वेन तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतादृशसमुदा
यत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य तादृशसमुदायेऽसत्त्वे नातिव्याप्तिरिति वदन्ति
दितिप्रतिज्ञादीनां न्यायघटकत्वादितरलाभाय [illegible] इति व्या
ख्येति। अथ न्यायघटकप्रतिज्ञादिवाक्ये स्ववृत्तिवाक्यार्थबोधजनकता
वाक्येकवाक्यतया न्यायरूपमहावाक्यार्थबोधः। अवयवी तदवयवि
ज्ञानस्य महावाक्यार्थबोधहेतुत्वात्। तच्च यथा। वह्निमान् धूमा
५२ [illegible] व्याप्यधूमवान् पर्वत इति [illegible] वह्निपदस्य

धूमव्यापकवह्नौ। भवतृणार्थं धूमसंबंधव्याप्तिर्न तः। धूमव्यापकवह्निसंबंधव्या
प्तिर्न दर्शितुदाहरणार्थं द्वौ धः। वह्निव्याप्यधूमसंबंधव्याप्तिर्न तः। पर्वतः वह्नि
व्याप्यधूमवानिति धूमज्ञानस्य वह्निसंबंधव्याप्तिर्न इति प्रत्येकं ०द्वौ अः
तर्क. तत्र धूमज्ञानसाध्यं वह्निसंबंधव्याप्तिर्न पर्वतान्तिर्न धूमव्यापकवह्नि
५१ संबंधव्याप्तिर्न धूमसंबंधव्याप्तिर्न वह्निव्याप्यधूमसंबंधव्याप्तिर्न तः पर्वत तः।
वह्निव्याप्यधूमवानिति धूमज्ञानं साध्यवह्निसंबंधव्याप्तिवदस्ति वाक्यै
कवाक्यतया व्याप्त्यर्थो धः। ततः व्याप्यार्थज्ञानसहकृतेन मनसा
धूमवान् वह्निमानिति धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहि व्याप्तिर्न्याय
घटनमानसीज्ञानं उत्पद्यते। तेन च परामर्शरूपं उत्पद्यते ततः परस्यानु
मितिः। नन्वत्र व्याप्यार्थज्ञानेनाहत्यैव परामर्शरूपं उत्पद्यतां किं तेन
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजननेनेति वाच्यम्। तस्य वाक्यि
उ सौहिं वाक्यजन्येति नान्नीसोऽकलादर्शमानावधर्मेकाकलैकितत्वेना
नुमितिरूपध्यायकपरामर्शानुत्पादकत्वात्। अन्यथा। व्याप्तिवाक्या ५१
दिवत्सापेक्षजन्यज्ञानादेवानुमितिस्वीकारापत्तेः। तथा च न्यायज
न्यज्ञानेन ततः परामर्शोपस्थापनेऽमति धूमविशिष्टे वह्निवैशि
ष्ट्यमितिमनसापरिच्छेदानंतरं परामर्शे मर्यादस्तथैव कन्यैर
ङ्गीर्ह्णी। अतएव वन्हिंतामक्तिकारेणानुमिनोतिनवस्मकारणानि

ङपरामर्शप्रयोजकव्याप्तिज्ञानजनकवाक्यत्वं न्यायत्वं। तादृश
व्याप्तिज्ञानजनकवाक्यसमवयवत्वमिति तन्द
ताकृपन्नस्ती। यद्यपि विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे हेतुर्गिधान्या
कीक्रितत्वेन प्रत्यक्षेन्द्रियासिध्याम्भनेवाचितत्वमिति प्रतिज्ञानन्याकी
नीतथापि समवायसंबंधादिना विप्रतिपत्तेरित्यपि तत्त्वेन हेतुवा
क्यस्य निष्प्रतियोगिकान्वयबोधासमर्थत्वात् प्रतिज्ञान्यायगी।
पर्वतो वह्निमान् कुत इत्याकांक्षायां प्रतिज्ञानन्तरं हेतुपन्यासः। अय
च पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायोऽहेज्ञानविषय व[illegible]कोलक्षणा।
धूमादित्यत्र हेतुत्वं पंचम्यर्थः। तस्य च निरूपकत्वसंबंधेन प्रतिज्ञैकदेशार्थे
ज्ञानेऽन्वयः। ज्ञायमानलिंगस्यानुमानत्वेन धूमपदं यथाश्रुतमेव।
लिंगज्ञानस्यानुमानत्वे न यतु धूमपदस्य धूमज्ञानमर्थः। इदं च धू
मतानउत्थज्ञानविषयवह्निमानिति वाक्यैकवाक्यतया प्रतिज्ञाहेतुन्या
मन्वयबोध इति केचित्। केचित्तु प्रतिज्ञायां हेतुज्ञाने नैलक्षणा
प्रत्यक्षमानाकांक्षितत्वात्। किंतु धूमपदस्य धूमज्ञाने चैव व्याप्या
ज्ञाप्यत्वे लक्षणासत्वेऽपि लक्षणास्वीकारादित्याहुः। इतरमते च
सर्वत्राहेतिकदृशेऽन्वयबोधानंगीकारेण मिष्टौ तथैव शोधः। वस्तु
तस्तु पंचम्या ज्ञाने व्याप्यत्वं चार्थः। धूमस्य च ज्ञानेऽन्वयः। स संबंधिकस्य
तेऽकदेशेऽन्वयस्वीकारादित्यलमप्रकृतविचारेण। कथमस्याग

हा १

मकत्वं व्याप्यव्यापकयोर्धर्मतयावेति। तत्र व्याप्तिदर्शनायोदाहरणप्रयोगः।
तत्र प्रथमयत्पदेन यत् बोध्यते द्वितीययत्पदेन तत्तदन्यत् बोध्यते। द्र
वीन्द्रधूमवत्समाहनसे वह्निमत्त्वमहानसान्यत्र धूमवत्तु वह्निमदिति
बोध्ये कावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिरुदाहरणेन
प्रदर्श्यते। तत्र च यत्पदद्वयं वीप्सा न तु तत्पदेऽपि। विरूपोपस्थितयोर
पि एकेन तत्पदेन परामर्शासम्भवात्। सर्वनाम्नो बुद्धिस्थवाचकत्वा
दिति। अतएव यच्छब्दोपस्थितिरिह ऊगन्नाथनाम्नोऽस्य तन्त्रद्वयकौ। नन्व
स्मारितीर्दीपमित्रुवे वसन्तो यैर्यैर्व्यतीयायपतिं वरासा। नेदं भागीदृ
इवपत्रचर्दो वर्गभावं समन्तूमिपात्तदन्त्र सख्या क्रिया न भ्रमुखी
नमूये स्मादौ चक्रुर्थे तर्हि तत्पदेऽपि वीप्सेति चेत्। यत्र प्रत्येकत्वे यत्पदे
परस्यापि तत्प्रत्येकरूपेणैव तत्पदे परामृशन्ति तत्र तत्पदेऽपि वीप्सा
यथा ससम्भूमिपालद्वयादौ। यत्र तु सामान्यरूपेणैव तत्र न तत्त
दे वीप्सा। यथा यद्यत्पाचीनं तितिह ऊही स्यादा विति न कश्चिद्दोषः। वस्तु
तस्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिबोधकमुदाहरणं
स्वपदपरिनिश्चयपाववार्थविशयाच न सम्भवतीति वह्निमत्तस्य धू ती०
मव्यापकवह्नेः उदाहरणं वीप्सा च तात्पर्यग्राहिका यत्तदसमानेऽप्या ५२
हतपदार्थ्यकूं तावच्छेदकव्याप्यव्यापकत्वेविविधेयेभासते तत्र तत्पदेन
वीप्सायाया यो धूमवान्सोऽग्निमानित्यत्र यत्तदसमानेऽप्याह तद्धू

मवत्पदार्थ्य तावच्छेदकीभूतधूमव्यापकत्वे विधेयेय वह्नौ भासते यत्र तु तत्पदसमभिव्या
हृतपदार्थतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं विधेये भासते तत्र तत्पदे वीप्सा व
यासमभूमिपालेत्यादौ ... हि यत्र ... मुखी ... त्यादौ च। तत्र तत्पदसम
यासमभूमिपालेत्यादौ ... व्यापकत्वस्यावि
धेयाहृतपदार्थतावच्छेदकीभूतभूमिपालत्वकाले ... व्यापकत्वस्यावि
धेयाः भावनमन्मुखीत्वरूपविधेययोर्बोधादर्शनाभावात्। न भूमिपाल
त्वादिसामानाधिकरण्येन विधेयमानमात्रविषयकमिति तत्र तत्पद
वीप्सेति रहस्यम्। उदाहरणान्तरं यत्र धर्मताद्रश्नायापनयप्र
योगः। विशिष्टपरामर्शः स्यादित्यतिहेतुतया वस्थापनेनोदाहरणं त
गवन्यायप्रयोगाद् इति प्राचीनमतम्। तत्तु निरस्तम्। नोद्धो उदाहरणोपनय
रूपमवयवद्वयमितिबौद्धमतमप्यसमीचीनम्। ... यामाकाङ्क्षाक्रमे
णैवाभिधानात् प्रतिज्ञायाश्चापन्यासस्यावश्यकत्वात्। धूमादित्येव प्र
योगोऽनन्तु धूमवत्त्वादिति मतुपो वैयर्थ्यादिति चेन्न स्येते तेषां न
योर्हेतु ... वह्निव्याप्यधूमवत्त्वोपनयः स्यात् न तु वह्निव्याप्यधू घे ४
मवानयमिति मतुपो वैयर्थ्यादित्यवसेयम्। आर्थोपचितत्वास्तस्य
तिपक्षितत्वबोधनायापनिगमनप्रयोगः। न च बाधासत्प्रतिपक्षस्य तद
भावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वे न तु तज्ज्ञानस्येति किन्त
नेनेति वाच्यम्। पदवगमे सति पञ्चसे भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति
नियमेन तज्ज्ञाम

स्यहेतुत्वात्। नन्वेवं घटाभावज्ञाने घटेऽपि तत्काले दर्येन तन्नापि घटाभावज्ञान
स्य कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं परोक्षज्ञाने तादृशनियमानभ्युपगमात्। अ
त्र केचित् पक्षे साध्याभावो बाध्यः। तदभाववत्पक्षाध्यमेवेति पक्षे साध्यप्र
ताज्ञानमनुमितिहेतुरिति मायाती। तथा च सिद्धसाध्यो पक्षे पक्षे सा नं४
ध्याभावो निर्बाधवत्तत्कापि तदभावज्ञानं विनापक्षे साध्यसिद्धिप्रयम
५१ सीभवितव्या सिद्धसाधनता न स्यादिति यदवज्ञाभिमतिपन्नमेव
ति तन्न तदभावज्ञाने सति नकत्वेवेति बाध्याभावज्ञाने सति बाध्यज्ञा
नानुदये न बाधज्ञानप्रतिबंध्यानुमित्यापे गणबाधितत्वादिनो धर्मे तु तज्ज्ञा
नस्य हेतुत्वासिद्धाप्रयोगेति वदंति। केचित्तु अनुमितिप्रमापंगतानुदेश्ये
नपेऽपत्तावत्सर्वया निर्णयसाधारणी अपवाधितत्वादिज्ञानमपि हे
तुरित्याहुः। ननु तथापि निजमनेन कथमबाधितत्वादिबोधने अपद
र्थत्वादनाकांक्षत्वाच्चेति वाच्यं। तस्माद्वक्ष्यमाणत्वस्यानुवादत्वेन प्रयो
जनेऽजिज्ञासाया अभावाद्धेतत्वादिज्ञानमेव प्रयोजनं तत्परं नैव तु संगीयते।
तद्धेतुत्वलक्षणापत्यापदिचमानस बोधादिनापि तात्पर्यनिर्वाहे अकृतक
लकल्पनमयोग्यं यथा ध्वस्तोस्तीति वाक्यस्य वाक्यपरस्यापि अनुमा ५३
निकवाक्यबोधमादाय तात्पर्यनिर्वाहस्तथा प्रकृतेप्यीति विभाव्यते। तदु
मानमस्त्वप्यतद्बोध इति रहस्यमत्रानुसंधेयं॥ ॥किंचिदशुद्धितमन्नतद्बहुतं
रैकेत्याहृदि विधाय तादृशैर्देशादतत्वतत्पक्ति निवहे नाव्यमदीयबुध्याः। चेत्॥ किं
न करौकि तो चिन्मयतिक्षोभ्यायगणपः सतां नोऽनलंयदि तत्र हेतुरघुनानाजीय

मतत्त्वं च॥ श्रीसिद्धेश्वरायनमः॥ इति श्रीदीक्षितश्रीकंठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धांतमंज
री दीपिकायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः॥ श्रीसिद्धेश्वरो जयति॥ श्रीगणेशाय नमः॥ अनु
माननिरूपणे नानुमानजिज्ञासा निवर्त्तते अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानेऽस्तीत्यवस
रसंगत्योपमानं निरूप्यते॥ अथेति। अनुमाननिरूपणानंतरमित्यर्थः निरूप्यते स्व
रूपं स्वरूपप्रामाण्यादिभिर्निरूप्यते॥ निरूपणप्रतिज्ञा च शिष्यावधानाय च॥ तत्र
उपमानं निरूपणीयं तत्रोपमितिकरणत्वं स्वलक्षणं॥ तत्स्वतावच्छेदकोपमानपदवा
च्यत्वापदादावेवत्वोपाधिरूपेणानन्तच स्वरूपेणोपमितित्वस्य निवेशान्नातिदेः अतए
वोपमितित्वस्याद्विविभनोत्कीर्तनं॥ ननु उपमितित्वस्यैवोपमितिलक्षणत्वे स्वरूपात्स्वरूप
तावच्छेदकरूपोपस्थितेरुपमितिरत्तउपाधिरूपेणोपस्थितावाह। याहेति। अनुमित्यादीत्यादिपा
दाव्यशाब्दादिपरिग्रहः वह्निमानित्यादौ विशेष्याल्पतनेन गगनं शब्दवदित्यादौ श
ब्दविषयकत्वसामानाधिकरण्यप्रत्यक्षं॥ अत एव शब्दविषयकत्वसमानाधिकरण
जातिमादित्युक्तौ अनुमितित्वशाब्दत्वादेरपि तथात्वात्तद्वारणाय मनिचारीति व्याप्तत्व
र्थक् गगनं शब्दवदित्यनुमितिवृत्तित्वाभावे नित्यत्वस्य शब्दविषयकत्वव्याप्यत्वात्तदाह
यातिव्याप्यापत्या धर्मपदं विहाय जातीति। श्रावणेति। श्रावणप्रत्यक्षस्य शब्दवि
षयकत्वाव्याप्यभावेन श्रावणत्वस्य तादृशजातित्वादिति भावः। ननु परोक्षत्वं इन्द्रि
याजन्यत्वं तथा चासेन्द्रियः ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेंद्रियजन्यतया उपमितेरपि परोक्ष

दिस्यर्थः
नेः कार्यत
दकवेन
वात्॥१

तथा हानि
व्यवस्था
पयति

त्वाभावादित्यत आह। प्रत्यक्षात्मकमुपमितिस्तथा च नयथोक्तरूपं परोक्षत्वं पेन।संभवः स्यादिति
भावः। ननु सादृश्यपिण्डधीश्चरकरणमिति एव उपमितिः सादृश्यपिण्डधीश्चरकरणं तदुच्चरितेत्यत आह करणा
तादृशपिण्डधीकार्यत्वाकारेण भावउपमानेन अवधार्यते एवं चेदशसरस उपमितेः शब्दविष
यकत्वाभावान्नोपमितित्वं शब्दविषयकत्वाभावनिश्चायिकानीतिस्तथा चासंभवदीत्याशङ्कते
नन्विति उपमितिहीतिशाब्दिकपरिच्छित्तिरेव हि उपमानप्रत्यक्षेत्यत्र करणं पक्षधीः कार्यकारणा
भावग्रहस्तु अनुमानेनैवेति शब्दविषयकत्वमपि व्याप्त्यमुपमितित्वस्य हेतुमित्तिनासंभवो हि
तिभावः। अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं करणं सादृश्यज्ञानं कल्पनं सहकारि अतिदेशवाक्यार्थस्म ६५
तिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति सम्प्रदायमतं वदति आवश्यकत्वेन कृत्वा सादृश्यज्ञानं करणं अ
तिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति नवीनमतेनाह। सादृश्यज्ञानादिति तथा
च सादृश्यज्ञानं करणमिति भावः। प्रत्यक्षादावंतर्भावासंभवात् परिशेषेणतस्या अतिरिक्त
त्वं व्यवस्थापयितुं प्रमाणान्तराभावमाशङ्क्य तन्न खण्डयति प्रत्यक्षमिति पद्याय प्रत्यक्षसाम्यमनन्ये
मानसमपि निर्विघ्नमेव इदं वचनमानसमितिएवमुपनीतो अनुत्तः तत्र आपित व्यापार विर ॥५
हि पिता यमानत्वादिति हेतुरनुपपत्त्या पृथक् मानसं निराकृतं गमकत्वविरहे न्यायेन वा तत्प्रत्यक्ष त्यै ५
पदं मानसान्यप्रत्यक्षपरमिति ज्ञेयं ततः मानसात् अन्नु हेयमनत्वात् उपमितित्वं ५४
तरं उपमितौ मानमेव अनु अवशोरपा मानसानन्तरं स्युतादृशप्रत्यक्षत्वं तथा यात्मानस
त्वं तस्याइत्यर्थः। अन्नु नवीनादरेत्याह। अन्यथेति। अन्नु नवानापरत्वात्पर्थः अन्नापि

नोमीत्यनु व्यवसायस्य मानसानंतरमनुदयेतानुमितेरतिरिक्तत्वासिद्धेः अनुत्वा
पत्तापेत्तस्या अव्यतिरिक्तत्वं विज्ञायेति तिभावः। मातिरूनानांहीनासिद्धिपदार्थपद
धर्मताहनुपरिग्रहः। यत्राभावादित्ति शाब्दबोधसामान्येपदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हे
तुत्तपातत्त्वं अका लेचोपमितित्वं तुत्पानोपमित्ते स्तद्रूपत्वमित्तिभावः। ननु गोसादृशो
ग्वयपदवाच्य इत्याकारकं गोसदृशमाश्रयेगवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुप
मानं ततश्च गोसादृश्यावच्छिन्नेगवयपदवाच्यत्वावगाहिनीउपमितिरुत्पद्यते तत्र
च गवयत्वाविशिष्टोपस्थापकपदाभावेपि गोसादृश्यविशिष्टोपस्थापकपदसत्वात्
शाब्दबोधे त्वबाधकाभाव इत्यत उपमित्याकारं परिच्छिनत्ति। उपमित्याविति। अयमि
ति गवयपदस्यार्थः। यथा श्रुततद्रूपमित्तिः इदं त्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहित्वेन
गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनादित्याशङ्क्य विरोधात्। अयमर्थः। पत्तिं
गृहीत्वा कश्चिद् व्यवहारप्रवर्तनीयेति शेषज्ञानाद्यो नाचित्ति। ननु गोसादृश्यावच्छेदेनगवयपदवा
च्यत्वावगाहनान्वित्ति विज्ञाने विपरीताते नान्वयः। तस्य गोसादृश्यस्य गोरवेनगवय
त्वापेक्षया गौरवेणात्तदन्यच्छेदकत्वात् गवयपदवाच्यत्वानवच्छेदकत्वात्। ननु गवय
त्वस्यावच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वस्यापत्तौ स्यात् उपपन्नये आमित्यत तदं
स्यैकरणी उपमितिमह अन्वमित्तिदर्पे या गोसादृश्यस्य गवयत्वापदरूपाकारुचेपि

अवच्छेदकत्वकल्पनं लाघवात् धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वादिति न्यायाद् इ
त्यत आह। अन्यथेति। गोसादृश्यस्यावच्छेदकत्वे कल्पनागौरवं प्रमाणान्तरात् तदवगते रि
त्यर्थः॥ व्यवहारः शाब्दबोधः शाब्दप्रयोगो वा न प्रतीतम्। तं शक्तिर्यस्येत्यर्थः। शक्तिः इ
१८ ५५ नमस्त्वावकत्व एतस्यादितियावत्। गोसादृश्यावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहनात् अ
तिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरोत्पन्नज्ञानात् गवय इति पदात् शाब्दबोधोऽनुभवसिद्धो वि
सायकत्ते त्वत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्यैव हेतुतया गवयत्वप्रकारकश
क्तिग्रहाभावात्। एवं व्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुतया तादृशशाब्दबोधाभा
वादनुचरत्तोदृशव्यवहारानुपपत्तिश्चेति गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वाव
गाहि ज्ञानमुपेयं। तच्च गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावान्न शाब्दमतस्तदुपमितिः
एतेन शाब्दनिराकरणप्रस्तावे गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वं गवयत्वस्य गोसादृश्य
स्यवेति किंचारस्य प्रकृतानुपयोगित्वं अयं उपमितिप्रकारप्रदर्शनस्यानौचित्यादित्यपा
स्तां। उक्तमहंकत्वादृश्यैव सर्वसामंजस्यादिति ध्येयं नापि स्मृतिरित्याह। नवेति। अनुभ ५५
वागोचरस्य स्मृत्यगोचरत्वादिति भावः। अतः अयमश्वादिषु अतन्मवासंभवात् अतिरिक्तै
प्रत्यक्ष २ व अनुमित्यादिभ्योऽतिरिक्तैव। इयं अयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः। अयं गवयपदवा ॥२॥
च्य इति प्रतीतिः यत्पदादिप्रमितिभ्योऽपि घटेतताद्विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यनुमानं बोध्यं सं

अयो १ ... इतोविरुद्धधर्मकेतरतोऽपि घटते यथा ... इत्यादि। १

प्रदायमतं आह। तस्याः करणमिति। तत्सादृश्यविशिष्टे सादृश्याश्रये। गोसदृशो गवयपद
वाच्य इति वाक्यार्थानुभव इत्यर्थः। तत्स्मृतिः तादृशवाक्यार्थस्मृतिः। द्वारं व्यापारः। गवयत्वेति।
अयं गोसदृश इत्याकारकसादृश्यविनिश्चय अतिदेशवाक्यार्थानुभावकरूपोपमानसा
हकारीत्यर्थः। ननु सादृश्यकरणकज्ञानवारवैधर्म्यकरणकज्ञानस्याप्युपमितित्वापत्तेरि
त्यत आह। एतच्चेति। एतत् सादृश्यज्ञानं वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितितिव्युत्पादपत्ति। यथेति।
उष्ट्रार्थेति जन्यादिविधर्मकरणवतीर्थी वाति करूवाक्यार्थस्मरणादित्यर्थः। एवं भ
वतीति। एवं जन्यादिविधर्मत्वादवत्वेन इदानीं ज्ञायत्वेनेति शेषः इत्युक्तदितेरत्ति। करण
ज्ञा नेर इत्युक्तरित्तेत्यर्थः। ननु वैधर्म्यज्ञानजन्यस्योपमितित्वस्वीकारे सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोः पर
स्परजन्योपमितौ व्यभिचारेणाकथं करणत्वसंभव इत्यत आह। तस्मादिति। सादृश्यज्ञा
नजन्योपमितित्वे वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितेरप्यनुभवसिद्धतयाऽप्यलापानर्हत्वादि
त्यर्थः। यत्किंचिदिति। सादृश्यवैधर्म्यान्यतरविशिष्टेत्यर्थः॥ विशिष्यविशेषधर्मपु
रस्कारेण अपरिचितेति अतिरोहितशक्तिकपदवाच्यत्वरूपेत्यर्थः गवयपदवाच्यं किंचिदस्तीति
सामान्यतः शक्तिनिर्णयात्। विशिष्यतु। अत एव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावांतरधर्मप्रका
रकजिज्ञासां प्रतिहेतुत्वपाविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाबोधकरूपदर्शी गवय इति प्रश्नोऽप्युपपद्यत इ
ति बोध्यं। करणमिति। उपमितिसामान्ये सादृश्यवैधर्म्यान्यतरधर्मितावच्छेदके। विशिष्यानिता तिइविशेष इत्यर्थः १

तिशक्तावच्छेदकपदवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवः करणमित्यर्थः॥ विसदृशोपमितिप्रसंगं दूष
तत्राह॥ केचित्तु धर्मविशिष्टे इति। गवयत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नत्यर्थः। तद्वत्ताधीरिति यावत्। दृशे
१५ पदवाच्यत्वानुभवस्तद्वत्ताधीरित्यर्थः। गवयत्वादिविशिष्टसादृश्यधीरिति यावत्। ननु ए
कधर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञाने धर्मान्तरविशिष्टे पदवाच्यत्वावगाह्युपमितिः कुतो नेत्यत आह भावप्र
देन सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनैव पदवाच्यत्वावगाहिन्युपमितिः इत्युपपत्तिः। एवं च गवयत्वादि
विशिष्टरूप। लघुधर्मानुपस्थितौ यदा गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यज्ञानं। तदा तदवच्छेदेनैव प
दवाच्यत्वावगाहिन्युपमितिः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह। यदा चेति। लघुधर्मं गवयत्वादि। रूपत्ता
तो। गुरुधर्मेति विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपधर्मविशिष्टेत्यर्थः। सादृश्याद्युपादपदात्त्वे
धर्मपरिग्रहः। तदवच्छेदेनैव विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेनैव वाच्यताग्रहः
गवयपदवाच्यताग्रहः॥ सगुरुधर्मविशिष्टे पदवाच्यत्वग्रहः बाधादिति। लघुधर्मोपस्थि ५८
तो लघुरूपधर्मेणावच्छिन्नताग्रहो न भवति गुरुधर्मत्वेन कारणस्यानुपपत्तेः। लघुधर्मवि
शिष्ट एव पदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुत्पद्यते गुरुधर्मविशिष्टविषयकज्ञानत्वप्रामाण्यज्ञानं ॥३॥
तदनंतरजायत इति भावः॥ केचित्तु लघुधर्मानुपस्थितौ सादृश्याद्यवच्छेदेनापि पदवाच्य
त्वावगाहनात् सादृश्यगौरवेणावच्छेदकमित्युक्तमयुक्तमित्यत आह। यदा चेति गुरुधर्म ति१
विशिष्टसादृश्यादिधर्मविशिष्टतदवच्छेदेनैव सादृश्यावच्छेदेनैवेत्यर्थः इति यावद् दोतत
सत्वात्गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यज्ञानं तावतैतस्यासंगतत्वापत्तेः। गोसदृशो गोसदृश

वि१

इति सादृश्यज्ञानस्यासंभवादिति दिक्॥ ननु संभवत्येवं यदनुमानस्य प्रामाण्यं तन्नु
मानाधीनशक्तिग्रहस्वरूपत्वाद्वाक्यार्थानुभवरूपोपमानस्य तदेव तु न प्रामाण्यमात्रे एव
पंचनोपमानशब्दयोः संपातिरहितं चत्वारि प्रमाणानीति तथाहि वन्यादिगोचरप्रत्यक्षे
कृ आप्यवक्तापर्यायशब्दरूपविशेषदर्शनमस्तु वयं तत्त्वत्रैवोपपत्तेर्नानुमानस्य प्रमाण
त्वं नचान्वयव्याप्तिज्ञानशक्तेः साध्यज्ञानस्यादृश्यवत्त्वात्तद्वन्यादिविषयकोपनीतभानो
पपत्तावपि इतरभेदज्ञानशब्दस्य न तादृशं तरस्यापकीर्तनं तावत्प्रतियोगिपृथिवीत्व
वत्तीपृथिवीत्यादिव्याप्ति रेवकेवलव्यतिरेकिज्ञानकाले इतरभेदज्ञानाभावात्तदुपनीतभानासं
भवेन तत्र प्रामितं तरस्वीकरआवश्यकमिति वाच्यम् अन्योन्याभावत्वादिसामान्यलक्षणासंनि
कर्षवशादेवेतरभेदगोचरप्रत्यक्षोपपत्तेः। एवं शब्दस्यानपेतित्वात्प्रत्यक्षानंतरं यत्कृत्ये
त्वानयनत्वपादिनां परस्परसंसर्गविषयकविलक्षणप्रमितिरसिद्धा। शाब्दबोधस्तत्त्वे
पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तादृशमानसोपनीतभानेनैवनिर्वाहात्तत्र न च संसर्गोप
स्थितेरन्येयत्वात्कथं संसर्गबोधइतिवाच्यं। बोधाभावादिबलात्तस्यापि संसर्गतया नो
निबाधाद्यभावात्तद्वत्तदुपनीतभानं प्रतितदुपनायकज्ञानत्वेन कारणत्वाभावाद्व्यभिचार
इतिवाच्यं। सांसर्गिकविषयताभिन्नायोग्यविषयतायास्तज्जन्यतावच्छेदकत्वेनाव्यभिचारा
भावात्तत्प्रामितं तरस्वीकारतन्निपामकबहुतरकार्यकारणभावकल्पनापत्त्या सांसर्गि

कविषयतावच्छेदकनिवेशेऽनवस्थापत्तिस्फुरत्वोपयोगस्य ज्ञानस्य शाब्दसामान्ये उक्ततया सं
ग विषयत्वस्योपयोगज्ञानत्वात् सांसर्गिकविषयतावच्छेदकनिवेशेऽपि दातव्याभावाच्च एवं गवयत्व
विशिष्टसादृश्यज्ञानसहकृतगोसदृशो गवयपदवाच्य इति ज्ञानात्तेरोत्पन्नमयं गवयपदवा
च्य इति ज्ञानमप्युपनीतभानमेव इति कथमेतदिति चेन्न । अत्राहुः लिङ्गपरामर्शोत्तरोत्पन्न
व्याप्तिमुत्तरमनुमितिनोमित्यनुव्यवसायप्रस्तावदनुभवसिद्धत्वाद्विषयितावच्छेदकत्वा
ज्ञानविशेषे वा वच्छेदकतया अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं । अथवा अनुमानप्रवृत्ता घटवान्
इत्यनुमित्यनन्तरं प्रवृत्तवाक्यमनुमितोमीति अनुव्यवसायापत्तौ वक्ति निष्ठविषयत्वाभावा
विशेषहेतुविषयताविशेषउपगन्तव्यः । यदन्वयात्तदनन्तरं नतादृशानुव्यवसायः एवं चा
नुमितोमीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयताविशेषविषयकत्वेनोपपत्तेस्तस्यानुमिति
त्वरूपजातिस्वीकारे सातिकुतस्तदवच्छिन्नकारणतया प्रमाणान्तरत्वमिति चेन्न । लिङ्गप
रामर्शाविरहे तादृशविषयताकज्ञानानुत्पत्त्या तदवच्छिन्नकारणतयैव तस्य प्रमाणान्तरत्व
मिति । वस्तुतस्तु अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयतामात्रविषयकत्वे आपत्ति
शाब्दबोधोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेः अनुमितित्वापत्तिः शाब्दबोधादिघटितादृवि
षयतायाः एकत्वात् । अनुमितित्वजातिस्वीकारे तु आपत्त्यादिकं तादृशजातिसत्त्वान्नीति
तादृशानुव्यवसायापत्तिरिति तदवच्छिन्नकारणतयाऽनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वमाव
श्यकमेव । एवं शाब्दव्यवहारानन्तरं जायमाने ज्ञानेऽनुमितिशाब्दयामित्यनुव्यवसायोत्प

त्पत्तिद्वयोत्पत्तिसिद्धशाब्दत्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकारणतया शब्दस्यापि सिद्धिः । एवमु
पमिनोमीत्यनुव्यवसायवशादुपमानस्यापि प्रमाणान्तरत्वमिति । नन्वाप्यनुमितित्वा
दितत्कापित्तप्रत्यक्षत्वव्याप्यमेवास्तु तदवच्छिन्नकारणस्यप्रत्यक्षप्रमाणान्तरत्वं अथवानुमित्या
देर्मानसत्वं तदुत्तरं साक्षात्कारो मातिपन्नव्यवसायापत्तिः अनुमित्यादेः साक्षात्कारत्वादिति
चेन्न । लौकिकविषयता शालिसाक्षात्कारत्वस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वात् । अत एव वस्तुर
सिद्धदहनादित्याद्युपनीतभानानन्तरं धूमं पश्यामि न सोऽरं जानामीति सार्वजनीनः प्रत्ययः संगच्छते
तथा च लौकिकविषयतायाः साक्षात्कारत्वव्यञ्जकतया नानुमित्यादेस्तरसाक्षात्कारो मातिप्र
त्ययः । अथैवं तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वेमानाभावः साक्षात्कारो मातिप्रत्ययाभावेन प्रत्यक्षत्वस्य
अप्रयोजकत्वादनुमानस्यापि मानत्वेन पृथक्प्रमाणत्वात् । अत्र केचित् । अनुमितित्वा
देः प्रत्यक्षत्वव्याप्यते लाघवमेव । तथाहि अनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्य
क्षवारणाय अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे त्वनु
मित्यात्मकप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्त्या तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमनुभवमेवेति तदसत् । अनुमि
तित्वस्य चाक्षुषत्वव्याप्यत्वे चाक्षुषपरामर्शोत्तरोत्पन्नज्ञानेऽनुमितित्वापत्तेः चाक्षुषत्वस्य
न व्याप्यत्वमतस्त्वावतां परस्परव्यभिचारिणोस्तयोरेकत्र समावेशे सांकर्यापत्तेरिति
चाक्षुषत्वादिविरुद्धं तदुपगन्तव्यं चानुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषादिवारणाय चाक्षुषादिकं
प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं एवं सामान्यतः प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वं मयापि न कल्पनीयमिति कृतः शिंवानलम् अनुमितित्वादेर्मानसत्वव्याप्य

त्वमेवास्तां अनुमितिसामग्रीकाले मनुस्सवारणाय मानसं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधक
त्वकल्पने गौरवात् अन्यमते तु अनुमित्यात्मकस्य लोपो वा त्वादिनत्वे शापतेः न च एवमनुमितिसाम
ग्रीकाले घटादिमानसवारणाय तत्र प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकतया घटादिकमानसे निवेशप्रमा
न सत्वमेवं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं घटादिमानसे ज्ञानत्वमिति ध्यानानुवृत्तेज्ञ
कल्पानुरोधेन विषयनिवेशे च प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनस्यावश्यकत्वात् एवं शा
ब्दादिस्थलेपीति मेवं घटादिचाक्षुषसामग्रीकाले वह्न्यनुमितिसानुदयेन चाक्षुषसामग्र्याः
मानसं प्रति प्रतिबंधकतायां घटादिचाक्षुषसामग्रीकालेपि वह्न्यनुमित्युत्पत्तेरनुमित्य
न्यमानसत्वमेव चाक्षुषसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमेव तावाच्यमिति अनुमितित्व
त्वनिवेशे गौरवात् एवमनुमितिसामग्रीकाले अनुमित्यन्यमानसवारणाय अनुमि
त्यन्यमानसत्वमनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेयमित्यनुमितिसाम
ग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनं आवश्यकमनुमित्यन्यत्वानिवेशे गौरवं पुनरधिकं एवं शा
ब्दोपमितिस्थले शाब्दान्यत्वोपमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवमिति तेषां मानसांतर्भाव इ
ति संक्षेपः कृत्वा श्रमं प्रमाणानीति दिक् ॥ इति श्रीदीक्षितश्रीकंठशर्मविरचितायां न्या ५८
यसिद्धांतमंजरीदीपिकायां उपमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥